

OCJENE I PRIKAZI

ZNANSTVENI
I STRUČNI SKUPOVI

IN MEMORIAM

Knjige

Yuval Noah Harari, *Sapiens: kratka povijest čovječanstva*, Fokus, Zagreb 2015, 479 str.

Prije nekoliko mjeseci pojavilo se hrvatsko izdanje svjetskog povijesnog bestslera tiskanog 2012., knjige *Sapiens: kratka povijest čovječanstva* izraelskog povjesničara Yuvala Noaha Hararija. Nije neobično da se u Hrvatskoj pojavljuju prijevodi svjetskih bestslera s manjim ili većim zakašnjenjem. Nije neobično ni da bestseleri na globalnom tržištu budu pojedine knjige povijesne tematike (što posebno dolazi do izražaja u vremenima obljetnica kao recimo 2014. kada je bila stogodišnjica Prvog svjetskog rata). No, ova knjiga ipak ima neobičnosti. Prije svega, radi se gotovo o avangardi za hrvatsku historiografiju jer je napisano djelo povijest čovječanstva. Dakle, cijela ljudska povijest od onog trenutka prije približno dva milijuna godina kad se javljaju prvi čovjekoliki majmuni pa do danas (s autorovom projekcijom budućnosti) satkana u jednu knjigu na manje od 500 stranica. Kod nas se povjesničari većinom bave lokalnom i/ili nacionalnom poviješću, a rijetki obuhvaćaju šire područje, regije (primjerice, srednja ili jugoistočna Europa). Koliko mi je poznato nijedan hrvatski povjesničar nije napisao povijest svijeta u nekom, određenom vremenu (iako se takvi kolegiji predaju na studijima povijesti), a kamoli se odvažio na pisanje globalne povijesti ili povijesti čovječanstva. S druge strane, to nije neočekivano jer je hrvatska historiografija relativno malena s premalo ljudi koji se profesionalno bave historijskom znanošću. Osim toga, brojne su neriješene nacionalne teme kao i nedostatak vrela, digitaliziranih arhiva i muzeološke građe, sinteza, ali i financija koji bi omogućili ovakav pristup. Kako god bilo, Harari je uspio u svom naumu. Prema vlastitim riječima, kada je dobio kao mladi povjesničar kolegij svjetske povijesti, ovaj se povjesnik srednjovjekovlja i vojne povijesti odlučio upustiti u novu avanturu – pisanje svojevrsnog priručnika za svoje studente. Marljivim radom i kreativnošću prezentirao je svoje originalne ideje i napisao ovaj bestseller (prodan u preko milijun primjeraka i preveden na 30-ak jezika).

Autor je svoju knjigu podijelio na četiri velike cjeline. Prvi dio je kognitivna revolucija, drugi agrarna revolucija, treći ujedinjenje čovječanstva (možda se može nazvati unifikacijska revolucija), a četvrti i najvažniji dio je znanstvena revolucija. Druga neobičnost koja se proteže kroz cijelu knjigu, a također je premalo zastupljena kod nas, jest snažna povezanost s prirodnim znanostima, a posebno biologijom.

Prva velika cjelina nazvana je kognitivna revolucija. Harari objašnjava (doduše, nedostatak je objašnjenje kako i zašto) proces promjene ljudskog mišljenja koji omogućuje prijelaz na modernog Homo sapiensa, odnosno omogućuje sapiensu nesmetano širenje. To je povezano sa složenijim jezikom. Harari lucidno spominje trač kao jedan od modela širenja jezika, dok je drugi model vezan uz prijenos informacija o opasnostima. Međutim, puno je važnija fikcija. Mi smo jedina vrsta koja može pričati i zamisliti nešto neopipljivo, neonjušeno i nevidljivo. Kad se na to doda kolektivna fikcija, onda je moguće stvaranje zajedničkih mitova koji omogućuju brojnim strancima zajedničku suradnju. Među takve mitove pripadaju bogovi, nacije, novac, ljudska prava, zakoni. Značajna je Hararijeva primjedba o trgovini koja se također temelji na fikciji jer mi vjerujemo potpunom strancu, a vjerujemo jer vjerujemo u novac, banke, korporacije. Ova je kognitivna revolucija dala uvod u sapiensov daljnji razvoj.

Druga je cjelina agrarna revolucija koja je nastala prije približno 10.000 godina. Tom je revolucijom došlo do značajnih promjena. Suvremena istraživanja propituju pojam revolucije (Harari ne spominje navedena promišljanja) ne sporeći promjene koje je neolitik donio. Naime, revolucija se u pravilu definira kao temeljita i brza promjena praćena određenom svjesnom ideologijom koja je planirana na određenom području. Prema tim kriterijima, neolitske promjene u načinu života i predodžbama ne mogu se definirati kao revolucija. Poseban problem čini pojam neolitizacija, tj. prijelaz s lovačko-sakupljačkog na sjedilački način život koji se odvija u različitim vremenskim tokovima na različitim područjima. Zbog toga se javlja nekoliko ravnopravnih teorija (teorija oaza – bazira se na klimatskim promjenama: područja su postajala suša pa se zajednica morala bolje organizirati; teorija hilly flanks – temelji se na ideji da se neolitik razvio na brdima Zagrosa i Taurusa gdje je pogodnije za uzgoj biljaka; demografska teorija – zbog većeg broja stanovnika potrebno je više hrane koju treba uzgojiti; evolucijska teorija – poljoprivreda je evolucijska prilagodba ljudi i biljaka usred pripitomljavanja životinja – pa do teorije koja spominje različitost pripitomljavanja biljaka i životinja u različitim krajevima svijeta u različito vrijeme). Time pitanje neolitizacije kao pojma (ukoliko prihvatimo konstrukciju takvog pojma) ostaje još uvijek otvoreno. Međutim, Harari koristi termin revolucija pa će ga se i u daljnjem tekstu koristiti. Te značajne promjene u historiografiji su se promatrale idealistički i Harari s pravom stavlja u kontrast dosadašnju historiografiju i promjene. Štoviše, Harari ističe brojne negativne aspekte agrarne revolucije (nastanak novih bolesti – kila, artritis, diskopatija; bitno lošija ishrana od lovaca-sakupljača, težak rad seljaka, ovisnost o jednoj poljoprivrednoj kulturi). Međutim, ova je revolucija donijela brojne prednosti ljudskoj vrsti (važno je uočiti kako su negativnosti vezane uz pojedince). Prije svega, omogućeno je eksponencijalno razmnožavanje i povećanje broja stanovništva (oko 10.000 god. pr. Kr. na Zemlji je bilo između 5 i 8 milijuna lovaca – sakupljača, a u prvom stoljeću nove ere bilo je 1-2 milijuna lovaca-sakupljača i 250 milijuna zemljoradnika). To je uvjetovalo složenije ljudske odnose. Religija je bila kohezivni faktor kako bi ljudi ostvarili cilj. Ubrzo je uslijedilo i otkriće pisma, prvenstveno za administrativnu svrhu. Harari pokazuje kako prvo pismo nije bio potpun sustav kao pisma koja su uslijedila kasnije. No, bez obzira na manjkavosti prvog pisma, ono je pokrenulo značajnu promjenu i popunilo biološku prazninu. Drugo djelomično već spomenuto otkriće su imaginarni poreci. Na primjerima odnosa bijelaca i crnaca, te muškaraca i žene pokazuje se imaginarnost rasnog i rodnog odnosa temeljenog na imaginarnim dokumentima i situacijama.

Ujedinjenje čovječanstva je treća velika cjelina. Sve je započelo kulturom, odnosno stvaranjem umjetnih instikata. Novac je nastavio unificiranje čovječanstva. Dva nepoznata stranca vjeruju u novac jer on ima određenu vrijednost koja je propisana i opće prihvaćena te žig kao jamstvo države i vladara. Time je omogućena ekspanzija trgovine i razvoj gospodarstva i društva. Drugi važan čimbenik je imperij definiran kao politički poredak vladanja nad više različitih naroda koji ima promjenjive i fleksibilne granice koje ne mijenjaju suštinu imperija (u hrvatskom je jeziku istoznačnica carstvo). Imperiji su uspjeli unificirati veći broj različitih naroda ostavivši iza sebe brojne dobre i loše strane. Sljedeći aspekt je univerzalna religija. Međutim, svi ovi aspekti pokazuju kako se nešto dogodilo, a ne i zašto se to dogodilo. Upravo je pitanje zašto ključno, ali često i nedostižno. Tako je oko 1500. došlo do važnog pomaka.

Posljednja cjelina nazvana je znanstvena revolucija. Središnje, prijelomno pitanje je bilo shvaćanje da ne znamo sve i to je uvjetovalo znanstvenu revoluciju. Dogodilo se oko 1500. i u protekljeh je petsto godina svijet promijenjen (broj ljudi se povećao s 500 milijuna na 7 milijardi), potrošnja energije se povećala 115 puta, a proizvodnja 240 puta. Harari navodi najvaž-

nije promjene u proteklih 500 godina – otkrića zračnih letjelica i odlazak na Mjesec, otkriće mikroskopa i cijelog svijeta mikroorganizama, izum nuklearne bombe, otplovljavanje svijeta. Priznanjem vlastitog neznanja pokrenut je proces stjecanja znanja u čiju je svrhu središnje mjesto zauzelo opažanje i matematika, odnosno alati koji omogućuju povezivanje znanja u teorije, a potom je slijedilo stjecanje novih moći. Važno je bilo povezivanje znanja i tehnologije pri čemu je središnja stvar raditi nešto novo. Autor napominje i promjenu prema budućnosti jer znanstvenom revolucijom ljudske kulture počinju vjerovati u napredak (prije se mislilo da je zlatno doba dio prošlosti, a da svijet stagnira ili propada). Jedno od važnih pitanja koje Harari nameće je potraga za besmrtnošću. Prikazuje veliki napredak medicine (primjerice, golemi invaliditeti tijekom Napoleonovih ratova, slučajni pronalazak lijeka za skorbut tijekom Cookovih ekspedicija), te daje projekciju o nesmrtnosti (napredak nanotehnologije bi po njegovom predviđanju doveo do iskorjenjivanja smrtonosnih bolesti). No, još je zanimljivije pitanje zašto se Europa nametnula kao lider nakon znanstvene revolucije. Yuval Harari smatra da je riječ o modernoj znanosti i kapitalizmu. Europljani su se otisnuli u novi svijet među ostalim i s ciljem stjecanja novih znanja, a ne samo bogatstva i moći (iako to nije isključeno). Kao dokaz tome služe tzv. prazne karte koje su Europljani ocrtavali. Naime, prilikom izrade karata Europljani su ostavili jedan dio prazan kako bi ga ispunili naknadno. Ovo pokazuje određeni mentalitet i poriv za stjecanjem novog, odnosno osvajački mentalitet. Zato je otkriće Amerike središnje mjesto, a Amerigo Vespucci prvi je moderni čovjek. Globalna vizija i protok informacija (odnosno nedostatak protoka informacija kod američkih domorodaca) te živi interes za svijet oko sebe učinio je od Europljana (ovdje se misli na zapadnu Europu) vodeće kolonizatore. Osim znanosti, bio je važan i kapitalizam koji se omogućio razvoj gospodarstva i vjeru u budućnost, posebno kroz zajmove i kredite (ilustracije radi, u SAD-u banka može posuditi deset puta veći novac od onog kojeg ima što znači da 90% novca ne postoji u kovanicama i uštedevini). Tragom svih ovih događaja dolazi do promjena u društvu pa se tako rastaće obitelj kao temeljna zajednica (tijekom prošlosti svrha je bila u brizi, pomaganju i zajedništvu, a postupno se rađaju institucije koje zamjenjuju ulogu obitelji). Na posljednjim stranicama knjige autor postavlja pitanje o sreći, točnije jesu li ljudi danas sretniji. Također, piše o odnosu ljudi i umjetne inteligencije zaključujući kako je budućnost planeta u ljudskim rukama jer su ljudi postali gotovo bogovi, tj. kako Harari piše životinje koje su postali bogovi.

Knjiga *Sapiens* koja opisuje povijest Homo sapiensa, odnosno povijest čovječanstva donosi novi pogled na proučavanje povijesti i historiografsku znanost u Hrvatskoj. Zanimljivim stilom pisanja autor može privući i šire čitateljstvo koje ne mora biti sklon povijesnim knjigama, a originalnim zaključcima i drugačijim pristupom može biti veoma korisna i profesionalnim povjesničarima. Ostaje nada da će izdavačke kuće prepoznati potencijale ovakvih globalnih povijesti (primjerice djela *Maps of Time* Davida Christiana, *The Human Web: A Bird's-Eye View of World History* Williama McNeilla, *The History of the World* autorskog dvojica J.M. Roberts i O.A. Westad, *Worlds Together, Worlds Apart: A History of the World* dvosveščano djelo više autora na čelu s Robertom Tignorom) te ih izdati na hrvatskom jeziku i omogućiti lakši pristup ovom značajnom polju povijesti. Dotad preporučujem Hararijevu knjigu.

Goran Đurđević

Mirjana Matijević Sokol, *Studia diplomatica. Rasprave i prinosi iz hrvatske diplomatike*, FF press, Zagreb 2014, 356 str.

Studia diplomatica knjiga je koja objedinjuje dosadašnji dugogodišnji rad Mirjane Matijević Sokol na području hrvatske diplomatike. Radi se o nizu znanstvenih rasprava i studija kojima se razlaže i valorizira naše diplomatsko gradivo pisano latinskim jezikom, službenim jezikom hrvatskog srednjovjekovlja, iako su iz ovog razdoblja sačuvane i važne isprave pisane glagoljskim i ćirilničnim pismima. Stoga je ova knjiga prije svega vrijedan doprinos razvoju opće latinske diplomatike, ali i prinos istraživanjima domaće medievističke građe, te naposljetku, kako i sama autorica kaže, svojevrsan nacrt za izradu velike sinteze o hrvatskoj srednjovjekovnoj diplomatiki. Knjiga je konceptualno podijeljena u četiri veća dijela koja logički i smisleno objedinjuju autoričin rad na pojedinim područjima hrvatske diplomatike, počevši od proučavanja metodologije rada i pristupa starijih diplomatičara, preko prinosa analizi ranosrednjovjekovnih vladarskih isprava, proučavanja sačuvanih povelja o postanku i utemeljenju pojedinih hrvatskih mjesta sve do predstavljanja nekih administrativnih institucija što su svojim radom u prošlosti svakodnevno proizvodile srednjovjekovno diplomatsko gradivo.

U uvodu knjige (str. 9-20) autorica daje kratak pregled naše srednjovjekovne pisane baštine osvrćući se prije svega na diplomatsko gradivo koje se u nastavku analizira. Polazeći od najranijih vladarskih isprava Trpimirovića, preko dokumenata istaknutih crkvenih lica, biskupa i nadbiskupa, do diplomatskih zapisa papinske kancelarije sačuvanih u kartularima naših samostana i (nad)biskupija, autorica sažima osnovne značajke pisane riječi hrvatskog ranosrednjovjekovlja. Osvrće se i na bogatstvo sačuvanih dokumenata notarskih kancelarija dalmatinskih komuna te na spise vjerodostojnih mjesta koja su, kao ekvivalent notarskoj instituciji, u sjevernom dijelu hrvatskog povijesnog prostora tijekom srednjovjekovlja izdavala i potvrđivala dokumente privatne provenijencije. Naposljetku autorica prikazuje razvoj diplomatike kao znanstvene discipline počevši od prvih pokušaja kritike diplomatskih dokumenata u 14. i 15. st. sve do suvremenog doba i sustavnog vrednovanja sačuvane diplomatske građe.

I dok uvodni dio knjige, dakle, sažima osnove hrvatske diplomatike, znanstvene studije u nastavku njezina korpusa donose nove prinose ovoj pomoćnoj povijesnoj disciplini. Prvi dio, *Hrvatska povijesna baština u djelima istraživača* (str. 21-77), daje nov pogled na postojeće pristupe i paradigme hrvatskoj diplomatiki. U radu *Pristup Nade Kalić diplomatskoj građi i spisu Historia Salonitana maior* (str. 23-28) autorica kritizira tzv. nediplomatičku metodu ove istaknute povjesničarke te neke njezine analize i tumačenja koja su izazivala kontroverze i zapravo usporila daljnji razvoj diplomatike. No, temeljna diplomatska načela, metode i paradigme potanko su razrađene kroz prikaze djelovanja drugih diplomatičara u nastavku ovoga dijela knjige. Kronološkim redoslijedom, počevši od 18. st., prvo je prikazan *Marko Lauro Ruić kao sakupljač i obrađivač arhivske građe* (str. 29-39) te kao osoba koja je po prvi puta u hrvatskoj historiografiji dala preliminarnu diplomatsku kritiku. U idućem tekstu *Ivan Kukuljević Sakcinski i počeci sustavnog prikupljanja i izdavanja povijesnih vrela* (str. 41-45) predstavljen je utemeljitelj moderne hrvatske arhivistike i diplomatike te njegov rad na objavljivanju diplomatskog gradiva u 19. st. *Uloga Franje Račkoga u izdavanju povijesnih vrela* (str. 47-53) potom je prikazana u idućem tekstu, s posebnim naglaskom na njegov doprinos uspostavi temeljnih egdotičkih pravila i metoda objavljivanja arhivske građe. U idućem tekstu *Tadija Smičiklas kao izdavač povijesne građe* (str. 55-62) predstavlja se jedan od najvažnijih domaćih izdavača diplomatskog gradiva, pokretač i dugogodišnji voditelj kapitalnog Akademijina projekta *Codex diplomaticus regni Crataiae, Dal-*

matiae et Slavoniae koji se praktički još uvijek provodi. Potom je predstavljen i jedan od manje poznatih znanstvenika, Karlo Horvat, te njegov rad na polju pomoćnih povijesnih znanosti (str. 63-67), a *Notae epigraphicae, paleographicae, chronologicae, historiographicae (...)* u *radovima Mihe Barade* analiziraju se u završnom članku prvog dijela knjige (str. 69-77). Ovim je tekstovima autorica ocrtała povijesni razvoj te sumirala temeljna načela i metodološke principe hrvatske diplomatike, ali je također dala i kratak prikaz drugih pomoćnih povijesnih znanosti, prije svega paleografije i egdotike, bez čijeg je poznavanja nemoguća svaka ozbiljnija analiza sačuvanih srednjovjekovnih diploma i isprava.

Drugi dio ove knjige (str. 79-135) donosi nove prinose analizi nekih hrvatskih vladarskih isprava i njihovoj tradiciji. U prvom tekstu *1150. obljetnica darovnice kneza Trpimira* (str. 81-92) autorica diplomatskom analizom isprave daje svoj obol historiografskim raspravama o postanku, dataciji i sadržajnoj vjerodostojnosti Trpimirove darovnice. Smislenom argumentacijom na temelju Lotarove intitulacije u formuli datacije ove isprave opredjeljuje se za godinu 841, a u diplomatskom smislu Trpimirovu darovnicu svrstava u rang iskrivljenog izvornika jer su u vjerodostojnu jezgru, prema mišljenju autorice, interpolirani razni dijelovi drugih pravnih radnji. U idućem tekstu *Kralj Zvonimir u diplomatskim izvorima* (str. 93-101) autorica promatra lik ovog hrvatskog vladara u sačuvanim vrelima, prije svega u Zvonimirovoj zavjernici, zatim u prijepisima nekih Zvonimirovih darovnica Splitskoj crkvi, potom u ispravama kartulara pojedinih benediktinskih samostana te naposljetku na Bašćanskoj ploči, jednom zapisu koji zapravo predstavlja „diplomu u kamenu.“ Prilozi ovog rada na kraju donose i latinski tekst Zvonimirove zavjernice te njegov suvremeni prijevod. U idućem tekstu, *Starohrvatski Solin u Kronici Tome Arhiđakona* (str. 103-109), autorica daje svoj prilog istraživanjima lokalne povijesti na mikrohistorijskoj razini, no čini to s aspekta diplomatike, analizirajući strukturalno i sadržajno dijelove Tomine Kronike, ali i neke druge dokumente kojima se Toma pišući *Historiu Salonitanu* možda služio. *Neki aspekti diplomatske tradicije u zapisima splitske crkvene provenijencije* (str. 111-122) analiziraju se potom u idućem radu. U njemu autorica pokušava sagledati „jednu drugu“ tradiciju diplomatskog gradiva koje pokazuje da je Split i u tom području bio u toku s pojavama u Srednjoj i Zapadnoj Europi, čuvajući svoje crkveno pamćenje na onovremeni europski način. *Samostanski memorijalni zapisi* (libri traditionum) *i uloga svećenika-pisara (pranotara)* (str. 123-135) tumače se potom u završnom radu ovoga dijela knjige. Objasnjavajući genezu samostanskih memorijalnih zapisa, autorica se pojedinačno osvrće na Supetarski kartular, fundacijsku listinu splitskih benediktinki, Bašćansku ploču i Povaljsku listinu, ističući nezamjenjivu ulogu svećenika skriptora u njihovu nastajanju.

Iduća velika cjelina knjige (str. 137-217) razmatra diplome, povelje i dokumente koji se odnose na kontinentalno područje hrvatskog povijesnog prostora, a radi se o nekim kraljevskim povlasticama, fundacijskim ispravama pojedinih samostana te najstarijim povijesnim svjedočanstvima nekih mjesta i gradova. Razmatra se, prije svega, dvojnost u nastanku gradova na hrvatskim prostorima gdje su specifične društveno-političke, geostrateške i ekonomske okolnosti utjecale na različitost njihova postanka i pravnog oblikovanja. Tim tragom u prvom se tekstu treće cjeline knjige *Statuti gradskih komuna i povlastice slobodnih kraljevskih gradova s posebnim osvrtom na grad Koprivnicu* (str. 139-157) uspoređuju statuti srednjovjekovnih dalmatinskih komuna s ispravama o dodjeli povlastica gradovima srednjovjekovne Slavonije. U kasnom srednjovjekovlju, naime, slavonski gradovi sve češće sabiru i popisuju stečene povlastice s ciljem svojevsne kodifikacije relevantnih normi koje su omogućavale funkcioniranje samouprave u čemu autorica vidi sličnost s dalmatinskim statutima. Kao poseban primjer navodi grad Koprivnicu

koji, doduše, nije sabrao sve privilegije ostvarene u srednjem vijeku u obliku gradskog statuta, ali je u 17. st. dao načiniti prijepis i prijevod Ludovikove povlastice oponašajući po vanjskim kriterijima formu statuta. Idući tekst ove cjeline pod naslovom *Povijesna svjedočanstva o Zaboku* (str. 159-165), pokušava utvrditi okolnosti i načine postanka ovoga mjesta analizirajući dostupna vrela, prije svega isprave koje spominju vlastelinstvo plemićke obitelji Zaboky, uključujući tu i njihovu plemićku povelju, odnosno grbovnicu, čime autorica sasvim pronicljivo daje i svoj doprinos znanstvenoj disciplini heraldike. Idući tekst, *Povlastica Andrije II. Varaždina iz 1209. godine (povijesno-diplomatička analiza)* (str. 167-177), nastao je povodom 800. obljetnice grada Varaždina, a analizira u naslovu spomenutu ispravu s početka 13. st. Zbog tradicije Andrije isprave i zamijećenih diplomatičko-paleografskih nelogičnosti isprava je i u prošlosti bila predmetom istraživanja brojnih povjesničara i diplomatičara, no u ovom tekstu autorica novim pristupom i suvremenim metodološkim obrascima ponovo procjenjuje njezinu vjerodostojnost. Zaključuje kako je Andrije povelja iz 1209. u sadržajnom smislu falsifikat iz 15. st. načinjen u formi imitativne kopije, odnosno kako je isprava s diplomatičkog aspekta zapravo iskrivljeni original jer je njezin sadržaj proširen u odnosu na stvarno stečenu povlasticu. Na sličan se način i u sljedećem tekstu *Najstarije povijesno svjedočanstvo o Ivanu (diplomatičko-povijesna analiza isprave od 22. lipnja 1396. godine)* (str. 179-185) analizira prvi spomen ovoga mjesta u pisanim izvorima. Privilegij koji je stanovnicima Ivanca izdao Ivan Paližna mlađi polazišna je točka u autoričinu istraživanju postanka i pravnog ustrojstva ovoga mjesta, pa se diplomatičko-povijesnom analizom isprave pokušava utvrditi pravovaljanost dokumenta, njegova trajnost te naposljetku i pravna snaga kojom je ova isprava mogla štiti destinataru. Sačuvane srednjovjekovne dokumente autorica proučava i u idućem radu *Isprave su dokazi postojanja (O zbirci isprava iz Arhiva muzeja Sv. Ivana Zelina)* (str. 187-190). Radi se uglavnom o ispravama privatno-pravne prirode kojima autorica u tekstu ocrtava razne vidove života zelinskog kraja u razvijenom srednjovjekovlju. Ipak, *Najstarija povijesna svjedočanstva o Zelini* (str. 191-197) detaljnije se analiziraju u tekstu koji slijedi, a radi se o prijepisima nekih kraljevskih isprava koje se datiraju u 12. st. Uprkos nestalnosti unutarnjih karakteristika dokumenata kraljevske kancelarije toga doba, autorica uspijeva diplomatičkom kritikom odrediti autentičnost spomenutih isprava i utvrditi načine i okolnosti postanka ovoga mjesta te uređenja njegova odnosa s kraljem. U idućem radu pod naslovom *Prvi spomen grada Slatine* (str. 199-203) autorica, analizirajući sačuvane isprave koje spominju ovaj mikrotoponim, zapravo objašnjava princip rada srednjovjekovnih vjerodostojnih mjesta i njihove renovacije isprava. Naime, prvi sačuvani dokument koji spominje Slatinu potječe s početka 16. st., no radi se o ispravi Čazmanskog kaptola koja sadrži transumpte dviju starijih isprava iz 13. i 14. st., pa tako prvi spomen grada Slatine u pisanim izvorima zapravo pada u 1297. godine. Kao dodatni prinos analizi isprave Čazmanskog kaptola, autorica na kraju teksta donosi i njezinu transkripciju te prijevod s jasno istaknutim umetnutim prijepisima starijih isprava. Završni rad ovoga dijela knjige tekst je pod naslovom *Fundacijska isprava samostana Svete Marije u Crikvenici* (str. 205-217). U njemu autorica s diplomatičkog i povijesnog aspekta analizira prijepis darovnice Nikole IV. Krčkog pavlinima iz 1412. za crikveničku crkvu i samostan. Utvrđuje, pritom, kako se u diplomatičkom smislu ovdje radi o formalnom falsifikatu, odnosno o iskrivljenom originalu sačuvanom u prijepisima i prijevodu kao imitativnoj kopiji, no u sadržajnom smislu isprava vjerodostojno bilježi čin odluke o gradnji samostana uz crikveničku crkvu pa danas s pravom možemo govoriti o šeststoljetnoj tradiciji ovoga grada. U prilogu se također, vrijedno je napomenuti, nalazi latinski tekst i hrvatski prijevod isprave koji je autorica priredila u suradnji s Tomislavom Galovićem.

Posljednja cjelina ove knjige pod naslovom *Srednjovjekovne institucije* (str. 219-256) objašnjava okolnosti postanka i način djelovanja nekih administrativnih ustanova što su tijekom srednjovjekovlja izdavale i sačuvala obilje diplomatske građe kojom se danas služimo pri rekonstrukciji i tumačenju pojedinih povijesnih pojava i procesa. Prva od tih institucija koja se analizira jest *Nostrum et regni nostri registrum*. *Srednjovjekovni arhiv Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva* (str. 221-240). Radi se o kopijalnoj knjizi auktora, odnosno o registru dokumenata što ih je izdavala kraljevska kancelarija Anžuvina. Prepisivanje isprava koje se odnose na područje srednjovjekovne Slavonije započinje već u doba kralja Karla I. Roberta, dok se isprave vezane za prostor istočnojadranske obale počinju unositi u kraljevski registar tek u doba njegova nasljednika, Ludovika I. Velikog. Razlog tomu sukob je s Mlečanima i relativno kasna obnova anužuvinske vlasti na rubnim dijelovima Kraljevstva, u odnosu na njegov središnji dio, Ugarsku i Slavoniju. Na temelju nekih novootkrivenih i ranije objavljenih dokumenata, autorica opisuje ustroj i djelovanje kraljevskog registra u konkretnim situacijama, te utvrđuje njegovu blisku povezanost s ustanovama *loca credibilia* kao važnim polugama kraljevske vlasti u Hrvatskoj i Dalmaciji. Autoričini prilozi historiografskim raspravama o vjerodostojnim mjestima i dokumentima što su ih oni izdavali i potvrđivali nastavljaju se posljednjim tekstom ove knjige pod naslovom *Struktura i diplomatska analiza isprava Kninskog kaptola* (str. 241-256). U njemu se objašnjava osnovna funkcija Kninskoga kaptola kao vjerodostojnog mjesta te se analizom strukture njegovih isprava pokušava utvrditi metodološki obrazac po kojem ih je ovaj *locus credibilis* i sastavljao i/ili prepisivao. Naposljetku se uočava velika sličnost kninskih kaptolskih isprava s dokumentima kontinentalnih kaptola, usprkos tomu što je kninski kaptol u početku radio po uzoru na one dalmatinske.

Naposljetku još valja istaknuti kako knjiga na kraju sadrži i sažetke svih tekstova na engleskom jeziku (str. 257-270) kako bi barem dijelom bila razumljiva i inozemnom čitatelju, a bogato je opremljena i dodatnim bibliografskim bilješkama o objavljenim tekstovima (str. 321-324), kazalom osobnih i zemljopisnih imena (str. 325-343) te slikovnim priložima (str. 344-356).

Stoga na kraju možemo zaključiti kako se ovdje radi o zaista iznimnom historiografskom ostvarenju s područja raznih povijesnih disciplina, ne samo naslovne diplomatike, već i s njom neraskidivo povezane paleografije i egdotike, te dijelom čak i heraldike i sfragistike. Knjiga nastala temeljem istraživanja objavljene i neobjavljene građe iz gotovo stotinu arhivskih fondova (popis na str. 273-284), te proučavanjem obilja znanstvene literature, ovdje svrstane u 353 bibliografske jedinice (str. 285-319), neiscrpno je vrela važnih tema vezanih za nacionalnu povijest srednjeg vijeka, te stoga može biti veoma zanimljivom ne samo uskom krugu medievista i diplomatičara, već i široj javnosti zainteresiranoj za upoznavanje vlastite prošlosti. I da se naposljetku poslužim riječima jednog od recenzenata, Ivana Botice, o kojim je važnim temama ovdje riječ – posegnite za knjigom i provjerite sami.

Tonija Andrić

Stjepan Krasić, *Nastanak i razvoj školstva od antike do srednjeg vijeka*, Sveučilište u Zadru, Zadar 2012, 312 str.

Godine 2012. u izdanju Sveučilišta u Zadru je objavljena knjiga teologa i povjesničara Stjepana Krasića *Nastanak i razvoj školstva od antike do srednjeg vijeka* kojom je taj autor pokazao svoju kontinuiranu predanost jednoj vrlo značajnoj temi, pomalo zapostavljenoj u hrvatskoj historiografiji. U Krasićevom djelu obrađen je razvoj znanja, obrazovanja i škola tijekom spomenutog

razdoblja. Knjiga sadrži 312 stranica, tekst je popraćen brojnim slikama, crtežima i fotografijama te bibliografskim bilješkama s lijeve i desne strane glavnog teksta. Podijeljena je na šesnaest poglavlja u kojem je obrađeno jedno povijesno razdoblje ili događaji koji predstavljaju prekretnicu u razvoju znanja, kulture i obrazovanja, osim posljednjeg koje je posvećeno knjigama. Kroz ta poglavlja može se pratiti razvoj znanja, kulture i školstva u antici, zatim promjene koje su uslijedile dolaskom germanskih plemena na tlo Rimskog Carstva, sve do nastajanja prvih sveučilišta tijekom 12. i 13. stoljeća. Autor posebno ističe trud i zalaganje srednjovjekovnih redovnika, misionara i ljubitelja mudrosti u očuvanju fragmenata znanja prijašnjih razdoblja. Također, za svako razdoblje donosi i kratki pregled općih političkih, gospodarskih i društvenih prilika i zbiivanja te na taj način objašnjava uzroke i kontekst nastanka određenih filozofskih pravaca i škola.

Prvo poglavlje započinje opisom nastanka znanstvene misli u antičkoj Grčkoj, kolijevci europske civilizacije. Autor objašnjava da je grčka znanost bila nesputana od strane bilo koje religije ili vjerske organizacije, pa se znanstvena misao mogla nesmetano razvijati. Ocrta mentalitet, način života i ideale Grka, koji su bili ukorijenjeni i u njihovu filozofiju. Cijenili su individualizam, poznavanje opće kulture, tjelesni odgoj, apstraktno razmišljanje te retoriku, a proučavali sve što se tiče čovjeka i svijeta. Njihova težnja za spoznavanjem sebe i stvari koje su ih okruživale je sasvim razumljiva, budući da su ljudi po prirodi znatiželjni. Zahvaljujući svom povoljnom geografskom i strateškom položaju, mnoge spoznaje su primili od starijih civilizacija i uvelike ih nadograđivali i usavršavali. U knjizi su posebno opisani atenski i spartanski odgoj te sličnosti i razlike među njima. Spominju se i brojni znameniti grčki filozofi i znanstvenici, njihova promišljanja, djela i zasluge za razvoj obrazovanja i znanosti općenito. Nije čudno što su upravo u takvom okruženju prvi put nastale škole, ustanove u kojima su se organizirano stjecala nova saznanja i istodobno na nove naraštaje prenosile spoznaje i vještine potrebne za opstanak i sudjelovanje u društvenom životu. U antičkoj Grčkoj su znali koliko je važno obrazovanje za daljnji napredak društva i države. Tijekom razdoblja helenizma došlo je do daljnjeg razvoja i unapređivanja škola. Nastale su i knjižnice među kojima je ona u egipatskom gradu Aleksandriji, Museion, bila najslavnija i najveća knjižnica starog vijeka.

U nastavku knjige autor opisuje razdoblje rimske vladavine. Rimskim osvajanjem Grčke, u posjed Rimljana su došle i njihove najveće nematerijalne vrijednosti, njihova znanja, umjetnost te obrazovni program. Iako su manje cijenili znanost i preuzeli veliki dio grčkih spoznaja, ipak su zaslužni za razvoj medicine, pedagogije, prava, govorništva te širenje škola. Autor opisuje sličnosti i razlike između grčkog i rimskog poimanja odgoja i obrazovanje te njihove svrhe.

Nakon propasti velikih antičkih kultura i civilizacija, nastupilo je razdoblje dekadencije uslijed prodiranja barbarskih naroda s istoka na rimski teritorij. Zbile su se nagle promjene, nemiri, ratovi, nasilje koji su doveli do krize Carstva, pa tako i kulture i znanosti. Autor opisuje opadanje zanimanja za očuvanje škola jer je u tom nemirnom razdoblju ljudima bila važnija borba za opstanak i obrana od neprijatelja, a i novopridošlo stanovništvo je bilo nepismeno. Ipak, pojedinci su nastojali očuvati malobrojne postojeće izvore i znanje. U to vrijeme je kršćanstvo, kao službena religija u Carstvu, imalo veliku ulogu u daljnjem razvoju društva, opismenivanju pridošlih naroda te prepisivanju, očuvanju i traganju za antičkim izvorima. Utemeljene su prve kršćanske škole i došlo je do razvitka teologije, a istovremeno su djelovali apologeti i crkveni pisci koji su stekli rimsku naobrazbu i služili se klasičnom kulturom za bolje razumijevanje Svetog pisma. Tako su antičku znanost primarno stavili u službu svoje vjere. Unatoč tome, u 6. stoljeću zabranjena su predavanja filozofije i prava, zatvorena je Platonova akademija utemeljena 387. godine prije Krista i djelomično uništena knjižnica u Aleksandriji.

Nakon stabilizacije stanja u Europi Germani su se povezali s Crkvom i preuzeli rimsku kulturu kao nekad Rimljani grčku. Također, sa svojim radom nastavile su škole u Bizantu koji nije pokleknuo pred kasnoantičkom seobom naroda. Autor se posebno osvrće na najučenije ljude srednjeg vijeka, kršćanske intelektualce i čuvare antičke kulture i znanosti, kao što su Boetije, Kasiodor, Izidor Seviljski, Beda Venerabilis i mnogi drugi. Njihova djela su se proučavala u samostanskim školama. Autor se u djelu dotakao i razvoja ranosrednjovjekovne kulture i znanja na području Irske i Velike Britanije, koje su zahvaljujući svojem geografskom položaju donekle izbjegle razdoblja nemira i opasnosti te postale utočište brojnim biskupima, svećenicima, redovnicima i učenjacima. Upravo su oni pridonijeli razvoju pismenosti i školstva na tom prostoru. Posebno je Irska smatrana oazom kulture i učenjaštva u vremenima dok su ostali dijelovi Europe u tim segmentima nazadovali.

Iduća poglavlja obrađuju kulturni preporod u Europi, posebno na području Franačkog Carstva i država koje su ga pravno slijedile. Počela su se ponovno otkrivati antička znanja, otvarale su se samostanske škole i škole za laike, unaprijedilo se graditeljstvo i likovna umjetnost. Riječ je o kulturnom procvatu, tzv. karolinškoj renesansi. Aachen je postao kulturni centar, a na dvoru Karla Velikog su se okupljali najveći europski umovi. Autor se posebno osvrnuo na život i djelo svestranog učenjaka Alkuina, kojem se može zahvaliti očuvanje starih spisa, oživljavanje antičkih rukopisa, širenje i usavršavanje latinskog jezika. Iako su nakon smrti Karla Velikog u Carstvu nastupile nepovoljne političke prilike, označene borbama za prijestolje, što je konačno rezultiralo raspadom te velike franačke države, obrazovanje se i dalje cijeno i unapređivalo, a s tim aktivnostima se nastavilo i u doba cara Otona I. i drugih vladara Svetog Rimskog Carstva Njemačkog Naroda. Autor upućuje na važnost karolinške renesanse za buduću razvoj znanja i školstva u Europi.

U sljedećem poglavlju autor pojašnjava značaj trgovine i kontakata s istočnim civilizacijama, posebno arapskim zemljama, za kulturni preporod u Zapadnoj Europi tijekom 12. i 13. stoljeća. Križarski ratovi su također utjecali na upoznavanje s bizantskom, arapskom i židovskom znanstvenom misli i omogućili razmjenu intelektualnih dostignuća između Zapada i Istoka. Europljani su od Arapa preuzeli nove metode istraživanja te djela i znanja grčkih, arapskih, židovskih i bizantskih učenjaka što je bilo od velike koristi za nadopunjavanje postojećih znanstvenih područja. Europljani su bili očarani djelima velikih istočnih mislioca kao što su Avicena i Averoes, a započelo je i otvaranje mnogih prevoditeljskih škola sa arapskog i starogrčkog na latinski jezik. U tom razdoblju je došlo do kulturnog preporoda Europe za koji je značajno otvaranje novih škola, povećanje broja profesora, kvalitetnije obrazovanje te razvoj književnosti, znanosti i umjetnosti. U zasebnom poglavlju se opisuje razvoj medicine i medicinskih škola u Salernu u južnoj Italiji i Montpellieru u južnoj Francuskoj od 11. stoljeća, a u kojima su se prožimala zapadnoeuropska s bizantskim i arapskim medicinskim znanjima.

Autor objašnjava da su nakon propasti Franačkog Carstva samostanske škole s vremenom gubile na značenju, a jačale su katedralne i gradske škole te je obrazovanje prešlo u ruke biskupa razvijenijih gradova. Najznačajnije katedralne škole su bile u Chartresu, Parizu, Reimsu, Orleansu i drugdje. Autor zasebno poglavlje posvećuje školi u Chartresu i na taj način ističe njenu veliku važnost. Mnogi učenjaci i veliki umovi srednjeg vijeka su djelovali u toj školi. Stjepan Kراسić navodi da se škola u Chartresu može nazvati prvom humanističkom školom jer su tamošnji učenjaci na čovjeka gledali kao na razumno biće koje je povezano sa svijetom, vrlo se cijeno znatiželja i potreba za znanjem, mnogo su se istraživala stara znanja i prirodni svijet. Za nas je važno da je u toj školi obrazovanje stekao i hrvatski učenjak Herman Dalmatinac koji je napisao

nekoliko djela i dao svoj doprinos matematici i astronomiji, a preveo je i nekoliko važnih djela sa arapskog na latinski.

U sljedećem poglavlju se opisuju poznate pariške škole i njihova uloga u širenju znanja. Tu su djelovali brojni veliki učenjaci, poput Petra Abelarda, Alberta Velikog kojeg mnogi nazivaju najvećim kršćanskim filozofom, te Tome Akvinskog kojeg su nazivali i *doctor angelicus*. Svi oni su već za života stekli veliki ugled i slavu. U kasnijim razdobljima su se osnivale ustanove koje su se specijalizirale za poučavanje i učenje pojedinih disciplina, odnosno fakulteti što je bilo od iznimne važnosti za ustroj prvih sveučilišta. Najpoznatija su bila u Parizu, Bologni, Padovi, Napulju, Oxfordu, Cambridgeu i Kölnu, a osnivali su ih pape, carevi i crkveni redovi. Autor spominje i osnivanje i ustroj hrvatskog najstarijeg sveučilišta u Zadru, a o čijem nastanku i djelovanju se i danas vodi znanstvena rasprava među nekim hrvatskim povjesničarima. Bilo je vrlo cijenjeno i mnogi strani studenti s ostalih europskih sveučilišta su upravo u Zadru pohađali predavanja. Ova činjenica, pored ostalih, ukazuje na iznimnu važnost Zadra u 14. stoljeću kao političkog, kulturnog i znanstvenog središta cijele istočne obale Jadrana. Autor piše o sveučilištima kao o mjestima koja su držala monopol nad tadašnjom prosvjetom i znanosti i kao jednom od najljepših i najkorisnijih izuma čovječanstva, od velikog značenja za napredak civilizacije.

Posljednje poglavlje je posvećeno najvažnijem sredstvu i rezultatu intelektualnog rada – knjizi. Daje se kratak pregled njenog razvoja i odnosa ljudi prema knjigama kroz stoljeća. Autor navodi da se onome koji se služi knjigom otvaraju vrata prostora i vremena. Zato nije ni čudo što su u antici smatrane svetinjom. Iako je mnogo starih knjiga propalo i bilo uništeno, vrijedni redovnici su ih uspjeli očuvati svojim prepisivanjem i brigom za njihovo očuvanje. Tu su se posebno istaknuli benediktinci osnivanjem svojih samostanskih skriptorija. Autor se osvrće na nastanak i razvitak srednjovjekovnog latinskog jezika te razmatra različite vrste latinskih pisama koja su se koristila tijekom srednjeg vijeka, od merovingike do humanistike.

Nastanak i razvoj školstva u antici i srednjem vijeku Stjepana Krasića je vrlo vrijedno znanstveno djelo koje temeljito proučava pojavu i povijesni razvoj znanstvene misli i obrazovanja. Slijedeći brojne povijesne izvore, Krasić vrlo detaljno, poučno i zanimljivo opisuje i objašnjava razvoj školstva i znanstvene misli od antike do srednjeg vijeka. Kao što je autor ustvrdio, znanost i kultura su vrlo važne za opstanak i razvoj društva. U uvodu knjige na mnogim mjestima znanje se poistovjećuje sa svjetlosti, plamenom što ukazuje na važnost znanja u čovjekovom životu. Djelo je pisano objektivno, razumljivim i jasnim jezikom, laganim stilom i dosljednom terminologijom, a rezultat je opsežnog i predanog istraživanja povijesti obrazovanja. Vrijednost studije je u tome što je sustavno i pregledno obrađena tema koja je vrlo kompleksna i značajna. Posebno je zanimljiva za područja povijesti, pedagogije, filozofije, teologije te povijesti znanosti, a i za sve one koji žele više saznati o počecima znanosti i školstva. Autor je također ukazao na važnost prijašnjih naraštaja intelektualaca koji su uložili veliki trud u očuvanje i razvoj znanja za buduće naraštaje i koji su nas time zadužili jer su i sami uvidjeli da razvoj svijeta počiva na poznavanju različitih znanstvenih disciplina. U knjizi spominje više stotina znanstvenika, filozofa, teologa i učenjaka koji su dali značajan doprinos razvoju ljudskog znanja i obrazovanja na području Europe i šire. Obrazovanje proizlazi iz društvenih i kulturnih vrijednosti određene zajednice, a proučavajući i poznavajući prošlost školstva možemo bolje razumjeti organizaciju današnjeg obrazovanja na području Europe budući da su današnja sveučilišta nasljednici onih srednjovjekovnih. Također, možemo uočiti mnogo sličnosti s modernim obrazovanjem, primjerice slični nastavni predmeti i ustroj sveučilišta, a zanimljivo je uočiti da su i tada prihodili onih koji poučavaju bili relativno niski iako je njihov rad bio vrlo cijenjen. S druge strane, uočavaju se i brojne

razlike koje su u današnje vrijeme nezamislive, kao zabrana školovanja žena u ranijim razdobljima ili vrlo rijetka pojava visokoobrazovanih žena. Sve to ukazuje da je prirodno da se društvo s vremenom razvija i drastično mijenja, ali ipak i dalje zadržavamo neke stare vrijednosti i znanja te se brinemo za njihovo očuvanje. Autor je uspio u svojoj namjeri da opovrgne stereotipne stavove o srednjem vijeku kao razdoblju potpunog neznanja i općenito slabog napretka u razvoju obrazovanja. Isto tako, donekle je uspio opovrgnuti jednostrano i banalizirano shvaćanje Crkve kao osporavatelja znanosti i razvoja znanja.

U predgovoru autor navodi da je povijest školstva kod nas vrlo slabo obrađena, posebno za ovdje promatrano razdoblje, a u knjizi se na samo nekoliko mjesta spominje značaj hrvatskih mislioca i razvoj školstva u Hrvatskoj. Sporadično spominjanje razvoja našeg školstva nije nikakav nedostatak knjige, budući da je autor ranije objavljivao radove o toj problematici, a i sam napominje da se u ovom djelu nije dotakao spomenute tematike. Objasnjava da je najveći problem pri proučavanju povijesti obrazovanja u Hrvatskoj relativno mali broj povijesnih izvora za razdoblje srednjeg vijeka što predstavlja izazov istraživačima, ali unatoč tome postoje nastojanja da se više istraži i taj dio hrvatske povijesti.

Djelo se bavi prikazom razvoja obrazovanja u cijeloj Europi i upravo stoga je ova knjiga dragocjena jer može poslužiti kao primjer našim znanstvenicima i istraživačima u stvaranju dubljih i opsežnijih studija, odnosno sinteza, o razvoju hrvatskog školstva i znanosti ovog razdoblja. U istraživanju povijesti hrvatskog obrazovanja svakako bi se trebalo više raspravljati i obratiti pozornost na istraživanje djelovanja i doprinosa domaćih učenjaka i obrazovnih ustanova hrvatskoj i europskoj znanosti. Iako postoji mnogo djela domaćih i stranih autora koja obrađuju istu ili sličnu tematiku, značaj ove knjige je neupitan jer do sada nije napisan sličan sintetski prikaz povijesti školstva i obrazovanja na hrvatskom jeziku. Djelo može poslužiti kao dobar udžbenik studentima, a zbog svojeg jasnog stila razumljiv je svim zaljubljenicima u ovu problematiku.

Jelena Barić

***The Habsburgs and their Courts in Europe, 1400–1700: Between Cosmopolitanism and Regionalism*, ur. Herbert Karner, Ingrid Ciulisová, Bernardo J. García García, Palatium, Österreichische Akademie der Wissenschaften, KU Leuven, 2014, 349 str.**

Sve se češće u historiografiji pojavljuju javno dostupna i besplatna e-izdanja knjiga koja se čitatelju i istraživaču pružaju kao proizvod suradnje znanstvenika iz različitih zemalja. Više je razloga zašto je to tako, a jedan je svakako jasan – postoji nada da će se ovakvi trendovi nastaviti jer time dolazi do širenja akumulacije stečenoga znanja. Kako bismo svoje navode oprimirili, pred vama se nalazi prikaz zbornika radova nastao u okviru projekta *Palatium* koji okuplja znanstvenike iz četrnaest znanstvenih organizacija. Projekt je podržala fondacija European Science Foundation (ESF), koja osigurava suradnju i nova istraživanja.

Ovaj je zbornik radova nastao nakon konferencije koja je održana u Beču od 7. do 11. prosinca 2011. godine pod nazivom *The Habsburgs and their Courts in Europe, 1400-1700. Between Cosmopolitanism and Regionalism* (Habsburgovci i njihovi dvorovi u Europi, 1400-1700. Između kozmopolitizma i regionalizma). Zbornik je plod navedene konferencije te je prvi zbornik od četiriju najavljenih. Ostala tri izdanja najavljena su za 2015. godinu. U središtu je rasprave dinastija Habsburg koja se ovdje promatra kroz prizmu dvora te njihova odnosa prema arhitekturi, kulturi i umjetnosti. Osim toga, u raspravu su uključeni i dinastijski identiteti i rezidencijski

dvorovi kao kodovi i simboli habsburškog načina predstavljanja. Gradovi koji se nalaze u dome- ni rasprave ovoga zbornika su Beč, Madrid, Bruxelles, Prag, Bratislava i Budimpešta.

Prije samih tekstova zbornik nam uvodno predstavljaju Herbert Karner (Austrijska aka- demija znanosti), Ingrid Ciulisová (Slovačka akademija znanosti) i Bernardo J. García García (Sveučilište Complutense u Madridu). Kao glavni urednici ovoga zbornika još jednom naglašava- vaju kako je zbornik nastao, a nude čitatelju sažetak onoga što njegovi dijelovi donose. Zbornik sadrži ukupno sedamnaest radova unutar četiriju velikih poglavlja: 1. *Repraesentatio Majestatis and Residency* (Predstavljanje veličanstva i rezidencije) 2. *Imperial, Royal or Princely Identity and Regional Patriotism* (Carski, kraljevski i kneževski identitet i regionalni patriotizam), 3. *Religio- us Practices and the Court* (Religijski običaji i dvor) i 4. *Habsburgs and Muslims* (Habsburgovci i muslimani).

Prvo poglavlje ovog zbornika svojim radom otvara Bruno Meier (Baden, Aargau), *Bescheiden- ne Burgen und kleine Städte. Die Präsenz der Dynastie in den vorderösterreichischen Stammlan- den im Spätmittelalter (12. bis 15. Jahrhundert)* (Skromni dvorci i mali gradovi. Prisutnost di- nastije u nasljednim zemljama Prednje Austrije u kasnom srednjem vijeku, 12.-15. stoljeće) (12- 27). Meier nas podsjeća na ranije habsburške dvorove od pokrajine Alsace do Aargau na sjeveru današnje Švicarske. U jednom od poglavlja propitkuje postojanje plemićkih rezidencija u 12. i 13. stoljeću te nakon toga postojanje kraljevske rezidencije. Habsburgovci nisu posjedovali grad ili dvorac kao češki kralj Otokar II. u Pragu. Nakon toga Meier se osvrće na 14. i 15. stoljeće us- poredno pišući o vladarima i gradovima. Rad sadrži devetnaest iznimno zanimljivih i vrijednih slikovnih prikaza. Zbornik nastavlja Nicole Riegel (Sveučilište u Würzburgu) radom *Bausteine eines Residenzprojekts. Kaiser Maximilian I. in Innsbruck* (Temelji jednoga prijestolnoga pro- jekta. Car Maksimilijan I. u Innsbrucku) (28-45). Riegel podsjeća čitatelja na informaciju da je Innsbruck najstariji habsburški dvor koji je status kraljevske i carske rezidencije dobio upravo zahvaljujući Maksimilijanu I. Upravo kroz tu spoznaju autorica prikazuje kako je došlo do tog statusa, odnosno, kako se rezidencija gradila te što se mijenjalo tijekom građenja. Rad sadrži čet- trnaest slikovnih prikaza i skica. Autor Ivan P. Muchka (Češka akademija znanosti), *Architectura ancilla musicae. Architektur in der Beziehung zur Musik auf dem Prager Hof der Habsburger* (Arhitektura kao sluškinja glazbe. Arhitektura u odnosu na glazbu habsburškoga dvora u Pragu) (46-54), pruža čitatelju iznimno zanimljivo štivo. Naime, radi se o povezivanju renesansnih orgulja u praškoj katedrali s osobnim predstavljanjem Habsburgovaca. Godine 1547. car Ferdi- nand I. je nakon smrti svoje supruge Ane darovao o svom trošku praškoj katedrali nove orgulje. Osim slikovnih prikaza čitatelj će saznati i ime graditelja orgulja, kada su one zamijenjene, koji ih detalji krase te otkriti gdje se nalaze habsburški grb, a gdje češki s lavovima. Zadnji rad u ovom poglavlju donosi Milton Pedro Dias Pacheco (Sveučilište u Coimabri), *Palaces on the Edge of the Atlantic. The Architectural Reformation and the Space Ritualization of the Portuguese Royal Re- sidences during the Reign of Philip I of Habsburg (1580–1598)* (Palače na rubu Atlantika. Arhi- tektonske promjene i prostorne prilagodbe portugalske kraljevske rezidencije tijekom vladavine Filipa I. Habsburškog (1580-1598) (55-71). Na početku rada autor upozorava da i nakon skoro 400 godina nakon smrti spomenutog vladara nismo do kraja rasvijetlili njegov doprinos u arhi- tektonskome i umjetničkom smislu. Čitatelj će tako saznati da su u Lisabonu bile dvije glavne rezidencijalne palače: jedna iz 13. stoljeća (Paço da Alcáçova) i druga iz 16. stoljeća (Paço da Ribeira). Unutar ove rasprave mogu se pročitati i neka arhitektonska imena koja su sudjelovala u izgradi palača. Čitatelj će osim toga saznati i kako je izgledao prostorni plan tih palača.

Drugo poglavlje započinje Jan Bažant (Češka akademija znanosti) radom pod naslovom *Habsburg Mythology and the Waldstein Palace in Prague* (Habsburška mitologija i Valdštajnska palača u Pragu) (73-99). Bažant se prvo pita zašto baš Albrecht von Waldstein te kao jedan od odgovora nudi njegovu povijesnu važnost unutar srednje Europe. U okviru ovog rada autor nas uvodi u njegovu palaču i njen raspored uz latinsku izreku „*Legitime certantibus*“ koja će svakako zaintrigirati čitatelja. U nastavku donosi opis zidnih fresaka i njihovu vezu s antikom, te podatak kako se ne mogu naći Waldsteinovi portreti nego ponajviše portreti Habsburgovaca. Ovaj rad zapravo će pokazati kako se ovaj vojskovođa u potpunosti poistovjetio sa Svetim Rimskim Carstvom Njemačke Narodnosti. Zbornik nastavlja Dagmar Eichberger (Sveučilište u Trieru) radom *Official Portraits and Regional Identities. The Case of Emperor Maximilian I (1459–1519)* (Službeni portreti i regionalni identiteti. Slučaj cara Maksimilijana I. (1459-1519) (100-114). Na početku rada saznajemo imena umjetnika koji su sudjelovali u stvaranju javne ličnosti cara, kao što su Ambrogio de Predis, Bernhard Strigel i Albrecht Dürer. Autorica nam potom donosi manja poglavlja u kojima povezuje portrete i umjetnike i to kako izgleda car Maksimilijan I. na većini portreta. Rad osim toga donosi i slikovne prikaze umjetnina s portretom cara. Autorica Eva-Bettina Krems (Sveučilište u Münsteru) nastavlja u istome tonu radom *Dynastische Identität und europäische Politik der spanischen Habsburger in den 1650er Jahren. Diego Velázquez' Bildnisse als Teil einer höfisch politischen Portraitkultur* (Dinastički identitet i europska politika španjolskih Habsburgovaca 1650-ih godina. Portreti Diega Velázqueza kao dio dvorske politike kulture portreta) (115-131). Okosnicu ovog članka čini rad Diega Velázqueza koji je djelovao na dvoru španjolskoga kralja Filipa IV. Autorica nam donosi podatke o njegovu dva najpoznatija rada: *Las Meninas* i *Las Hilanderas*. Osim toga saznajemo kako se ovaj umjetnik snašao u novoj političkoj situaciji u Španjolskoj, kojeg pripadnika dvora je također portretirao, kako su se i gdje odvijale 'igre' s kopijama, originalima i replikama umjetnina. Zbornik nastavlja Madelon Simons (Sveučilište u Amsterdamu) radom *Presentation, Representation and Invisibility. Emperor Ferdinand I and his Son Archduke Ferdinand II of Austria in Prague (1547–1567)* (Predstavljajući, zastupanje i nevidljivost. Car Ferdinand I. i njegov sin nadvojvoda Ferdinand II. Austrijski u Pragu) (132-147). Autorica nam prikazuje kako je vrtni kompleks u praškom dvorcu bio jedini veći carev projekt, zašto su radovi tekli sporije, kako je izgledala istočna strana, što su značile drvene konstrukcije i još mnoštvo drugih informacija. Ono što je svakako važno unutar zbornika je svojevrsan pečat koji su Habsburgovci ostavili na Pragu i njegovoj arhitekturi. Autor Cezary Taracha (Katoličko sveučilište Ivana Pavla II. u Lublinu) piše rad na temu *The Courts of the Habsburgs as Related by Jakub Sobieski* (Habsburški dvorovi povezani Jakovom Sobjeskim) (148-157), a to je ujedno i zadnji rad u ovom poglavlju. Taracha uvodno objašnjava važnost europskih dvorova i što oni predstavljaju. U središtu je pažnje Jakov Sobjeski (1590-1646), ovdje predstavljen kao putnik, političar, pisac i otac bečkog pobjednika kralja Jana III. Sobjeskog. Jakov je Sobjeski imao dvije žene. Prva je bila Marianna Winiowiecka koja je nažalost umrla nakon četiri godine braka, a druga je bila Zofia Theophila Danilewicz. Ono što je ovdje iznimno zanimljivo jest prikaz europske plemićke veze. Rad u nastavku donosi Sobjeskovo viđenje termina dvor, koje su razlike između europskoga i habsburškoga dvora, kakva je bila uloga vladara, kako je izgledala svakodnevica na habsburškom dvoru 17. stoljeća te, unutar toga, kako se Sobjeski usredotočio na njegovu funkcionalnost, odnos među vladarima i obiteljsku umreženost u formalnim i neformalnim odnosima.

Treće poglavlje otvara Werner Telesko (Austrijska akademija znanosti) naslovom *The Pietas Austriaca. A Political Myth? On the Instrumentalisation of Piety towards the Cross at the Viennese*

Court in the Seventeenth Century (Pietas Austriaca. Politički mit? Instrumentalizacija pijeteta prema križu na bečkome dvoru u 17. stoljeću) (159-180). Rad ima namjeru istražiti kako se rituali odanosti križu, odnosno vjeri, moraju razlikovati od političko instrumentalizirane propagande štovanja križa. Unutar toga autor se posebno osvrće na teološki kontekst *Pietas Austriaca*. Telesko objašnjava što je to centralno mjesto i zašto je važno za razumijevanje plemićke prakse pobožnosti. Rad također donosi i zanimljive slikovne prikaze. Ilaria Hoppe (Humboldtovo sveučilište u Berlinu) nastavlja ovo poglavlje radom *Engendering Pietas Austriaca. The Villa Poggio Imperiale in Florence under Maria Maddalena of Austria* (Izazivanje Pietas Austriaca. Vila Poggio Imperiale u Firenci i Marija Magdalena Austrijska) (181-206). Vila pod nazivom Villa Baroncellije nakon smrti svog muža Cosima II. 'de Medicija ponovno je izgradila Marija Magdalena Austrijska između 1621. i 1624. godine, a danas ju znamo kao vila Poggio Imperiale. Rad donosi podatke o arhitektonskoj vrijednosti vile, izmjenama koje su se dogodile, rasporedu prostorija, unutarnjem uređenju, rekonstrukciji prizemlja iz 1625. godine. Govori se i o sobama Marije Magdalene i njezina sina Ferdinanda II. 'de Medicija, a između ostalog možemo saznati koje umjetnine i luksuzne predmete čuva ova vila. Sljedeći je rad autorice Annemarie Jordan Gschwend (Portuguese Centre for Global History (CHAM)), *Pietas Austriaca at the Lisbon Court. The Monumental Chapel and Funerary Tombs built by Catherine of Austria in the San Jerónimos Monastic Complex in Belém* (Pietas Austriaca na lisabonskome dvoru. Monumentalna kapelica i nadgrobni spomenik sagrađen od Katarine Austrijske u Jeronimitskom samostanu u Belemu) (207-240). Sam naslov otkriva srž rasprave i glavnu osobu u njoj, dok će detaljniji pregled otkriti tko je možda inspirirao Katarinu Austrijsku da odbaci pravo na prijestolje, zašto se odlučila na gradnju spomenika, kakvo je značenje pojma udovica iz ovoga habsburškoga pogleda, kako je izgleda povijest izgradnje oltara u Jeronimitskom samostanu i slično, dok u umjetničkome i arhitektonskome smislu autorica pažnju posvećuje mnoštvu detalja koji krase ovo izdanje još jednom nadahnuto veličinom jedne obitelji.

Četvrto poglavlje, koje je ujedno i zadnje poglavlje ovog zbornika, otvara Larry Silver (Sveučilište u Pennsylvaniji) radom *Europe's Turkish Nemesis* (Europski turski Nemesis) (242-266). Ovaj nas rad uvodi u svijet umjetnosti, odnosno u povijest umjetnosti povezanu političko-društvenom prošlošću. Kroz ovaj rad još ćemo se jednom susresti s važnošću Albrechta Dürera i njegove ostavštine, a, osim toga, čitatelj će moći pronaći podatke i o Sebaldu Behamu, Nicolausu Meldemannu, Hansu Guldenmundtu, Hansu von Aachena i mnogim drugima koji su ostavili svoj umjetnički trag na temu osmanske invazije na zapadnu Europu. Autor nam to donosi kao poveznicu između propagande protiv Turaka i vladavine Habsburgovaca u 16. stoljeću. Autor Pál Ács (Mađarska akademija znanosti) donosi rad *'The Good and Honest Turk'. A European Legend in the Context of Sixteenth Century Oriental Studies* ('Bog i pošteni Turci.' Europska legenda u kontekstu orijentalnih studija 16. stoljeća) (267-282). Ács dijeli svoj rad u tri dijela. Prvi dio posvećen je slici Turaka, a jedna od njih je slika 'poštenih Turaka' oslikana od strane Paola Giovia, Guillaume Postela i Jeana Bodina. Drugi dio povezuje Habsburgovce i Portu, a njihove odnose u to vrijeme karakterizira kao napete. U istom dijelu spominje se i Antun Vrančić, pečujski biskup. Treći dio ovog rada donosi podatke o Hugu Blotiusu, Johannesu Löwenklauu i Johannesu Lichtenbergeru i njihovim spisima vezanim uz Osmanlije. Autorica Annick Born (Sveučilište u Gentu) piše rad pod naslovom *The Moeurs et fachons de faire de Turcs. Süleyman and Charles V: Iconographic Discourse, Enhancement of Power and Magnificence, or Two Faces of the Same Coin?* (Turski običaji i moda. Sulejman i Karlo V.: ikonografski diskurs, povećanje moći i veličine ili dva lica iste kovanice?) (283-302). Rad se bavi djelom *The Moeurs et fachons*

de faire de Turcs i autorom istoga Pieterom Coeckeom van Aelstom. Born osim toga propitkuje nije li Coeckeov put u Istanbul bio političko-trgovinski poduhvat, sadrži li njegov rad *Moeurs* političku poruku te kakve su njegove veze s Habsburgovcima. Predzadnji rad donosi Andrea Sommer-Mathis (Austrijska akademija znanosti) pod nazivom '*Allaturca*'. *Türkische Elemente in Theater und Festanden Habsburgerhöfen im 16. und 17. Jahrhundert* ('Alla turca'. Turski elementi u kazalištu i na svečanostima habsburških dvorova 16. i 17. stoljeća) (303-335). Sommer-Mathisina tematika vidljiva je iz samog naslova, a ono što još donosi čitatelju tiče se predstava u Beču i Madridu održanih prilikom oslobođenja Beča 1683. godine, tj. španjolsku dramu iz 16. i 17. stoljeća i turske elemente u viteškim turnirima na habsburškim dvorovima i u karnevalima. Rad sadrži i 25 slikovnih prikaza tema unutar njega. Zadnji rad ovoga zbornika pripada Catherine Wilkinson Zerner (Sveučilište Brown), *The Spanish Habsburgs and the Arts of Islamic Iberia* (Španjolski Habsburgovci i islamska umjetnost Pirinejskoga poluotoka) (336-347). Autorica nastavlja i završava zbornik u umjetničkom pravcu. Tako saznajemo da su car Karlo V. i Filip II. zabranili uporabu arapskog jezika i jezika sjeverne Afrike kao i muslimansku odjeću u kršćanskoj Španjolskoj. No, autorica ipak propitkuje prihvaćanje islamske umjetnosti, ne samo kod Habsburgovaca nego i prije njih pa tako zaključuje da su španjolski Habsburgovci bili u tome bliži tradiciji i aristokraciji Kastilje.

Najveća pozornost ovoga zbornika posvećena je habsburškoj ulozi u europskoj povijesti, no svaki čitatelj gledat će ga na drugačiji način. S jedne će strane on imati veliku važnost u povijesti umjetnosti, a s druge se može na njega gledati i kao na analizu svojevrsnog habsburškog marketinga povezanog arhitekturom i kulturom. Njegova najveća vrijednost je okupljanje najvršnjih svjetskih i europskih istraživača i njihovi zaključci i teme koje još jednom dokazuju da su Habsburgovci zaista neiscrpno istraživačko vrelo.

Matea Jalžević

Marijaterezijanski urbari Varaždinske županije 1774.-1784. Svezak 3: Donjopoljski kotar, ur. Vida Pavliček, Državni arhiv u Varaždinu, Varaždin 2014, 456 str.

Objavljen je treći svezak vrijedne, višesveščane edicije *Marijaterezijanskih urbara Varaždinske županije*. Prvi svezak, naslovljen *Uvodna studija*, objavljen je 2011. godine, kao zasebna knjiga. U njemu je urednica serije, Vida Pavliček, prvo objasnila strukturu projekta, osigurala pregled relevantnih arhivskih fondova, izvora i literature te obrazložila uredničke odluke glede odabira, načina obrade i prezentacije raznolikih dokumenata Marijaterezijanskog urbara. Zatim je izložila dvorski, regionalni i lokalni kontekst donošenja urbara, analizirala pravne i provedbene aspekte uvođenja urbara u županije Banske Hrvatske te ciljeve koje je Dvor želio postići regulirajući odnos vlastelina i podložnika (kontrola odnosa podanik-vlastelin, osiguranje stalnih komorskih prihoda, eliminiranje društvenih turbulencija). Rekonstruirala je i konkretnu provedbu propisanih procedura u Varaždinskoj županiji te opisala dokumente i postupke pri popisivanju i klasičiranju zemljišta i podložnika, rješavanju pritužbi i godišnjem izvještavanju o provedbi novog uređenja. Zahtjevan posao uvođenja novog urbarijalnog uređenja bio je svojevrsni test upravnih mogućnosti i djelotvornosti izvršne vlasti ondašnje Habsburške Monarhije. Rezultirao je nizom strogih procedura i dokumenata, u vidu standardiziranih tiskanih obrazaca i upitnika za temeljito terensko ispitivanje podložnika, te složenom terminologijom, što je Pavliček sistematično objasnila i opisala. Time je za korisnike osiguran maksimalan uvid u objavljenu građu.

U isto vrijeme kad i *Uvodna studija*, dakle 2011. godine, objavljen je i drugi svezak edicije, s podnaslovom *Donjopoljski kotar*, koji je donio kritički transkribiranu, u tablice sistematiziranu i dijelom prevedenu građu toga kotara, inače jednog od četiri kotara Varaždinske županije. Drugi svezak za tisak su priredile Vida Pavliček i Karmen Levanić u suradnji s Kristinom Grabar, Ivanom Posedi i Krunom Sudecom. Kratkim uvodnim poglavljima slijedi pregledno prezentirana građa, odnosno samo urbarijalno uređenje razvrstano na 25 sučija, manjih upravnih jedinica Donjopoljskog kotara.

Treći, također obiman svezak, istog podnaslova (*Donjopoljski kotar*), u prodaji je moguće naći tek odnedavno. Objavljen je krajem 2014. godine i donosi preostali dio građe za Donjopoljski kotar, odnosno prilično obimnu dopunu građi za 12 sučija Donjopoljskog kotara iz prethodnog sveska. Svezak su za tisak priredile Vida Pavliček i Karmen Levanić u suradnji s Tihanom Glavica, Krešimirom Lukinićem i Krunom Sudecom. Kao i u drugom svesku, nakon kratkih uvodnih poglavlja, slijedi prijepis i/ili prijevod obimne građe. Na kraju se nalaze popis izvornika, odnosno fondova, razna kazala, popis izvora i literature, prilozi i popis kratica. Idućih godina predviđa se objavljivanje građe za preostala tri kotara Varaždinske županije, dakle sveska 4 (Gornjopoljski kotar), sveska 5 (Donjozagorski kotar) i sveska 6 (Gornjozagorski kotar).

U posljednjih pola stoljeća primjetan je zastoj u hrvatskoj historiografiji glede sustavnog kritičkog objavljivanja građe, posebno kad su u pitanju obimne, višesvesčane edicije. Taj je zastoj još primjetniji ako se usporedimo s brojnim europskim historiografijama. Razlog je dijelom u nedostatku sredstava, a velikim dijelom u činjenici da objavljivanje građe zahtijeva brojna stručna znanja i godine uloženog rada dok je u nas relativno nisko vrednovano u znanstvenom smislu. U tom se kontekstu napori kolegica i kolega iz Državnog arhiva u Varaždinu čine još značajnijima, posebno ako se u obzir uzme činjenica da su tom rijetkom i ambicioznom projektu objavljivanja velike količine hrvatske ranonovovjekovne građe pristupili s dobrom razrađenim višegodišnjim planom te osigurali sve potrebne prateće informacije i pomoćne alate. Izdanje je uopće naklonjeno prosječnim čitateljima, a ne samo stručnjacima, jer preglednost, brojna kazala i terminološka objašnjenja osiguravaju relativno bezbolno manevriranje kroz građu. Iako su Marijaterzijanski urbari nastali u predstatističkom razdoblju, oni nude obilje sistematično uređenih obavijesti o stanovništvu i geografskoj osnovi hrvatskog prostora (tipovi i struktura zemljišta) u 18. stoljeću. Takvi su serijalni podaci od neprocjenjive vrijednosti za istraživanja u domeni demografske povijesti, ali i društvene i ekonomske povijesti, povijesti okoliša, povijesti obitelji, povijesti rada, povijesti svakodnevice, institucionalne i upravne povijesti itd.

Nakladnik cijelog pothvata Državni je arhiv u Varaždinu, na čelu s ravnateljem Damirom Hreljom. Možemo se samo nadati da će, nakon izlaska završnog sveska za Varaždinsku županiju, vrijedni i uhodani tim sličnom metodologijom objaviti građu za dijelove Križevačke županije, kao što je najavljeno na početku projekta.

Nataša Štefanec

Ivan Peklić, *Život i djelo Franje Markovića*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstvenoistraživački i umjetnički rad Koprivničko-križevačke županije u Križevcima, Zagreb–Križevci 2014, 419 str.

Franjo Marković jedan je od vodećih hrvatskih intelektualaca druge polovice 19. i početka 20. stoljeća u Hrvatskoj. Vrednovanju Markovićevega života i rada posvetio se križevački profesor povijesti Ivan Peklić, a knjiga *Život i djelo Franje Markovića* zapravo je proširena verzija njegove doktorske disertacije obranjene na Sveučilištu u Zadru 2013. godine.

U *Uvodu* (str. 1-9) autor navodi motive istraživanja života i rada Franje Markovića naglašavajući da je do sada Marković uglavnom „percipiran kao književnik ili filozof, dok se o njegovoj političkoj, društvenoj i prosvjetnoj djelatnosti pisalo malo“. Kao dokaz Peklić navodi brojne značajne sinteze hrvatske povijesti u kojima se djelovanje Franje Markovića spominje tek uzgred ili, što je vrlo često, uopće se ne spominje. Također, autor podsjeća da su se Markovićem već ranije bavili Branko Vodnik, Krsto Pavletić i Ljuboje Blustuš, no ti su radovi često manjkavi, a kako je od njihove objave prošlo stotinjak godina, također su i metodički zastarjeli.

Drugo poglavlje nosi naslov *Životopis Franje Markovića* (str. 11-42). Započinje osnovnim podacima o Markovićevim precima, popraćenima zanimljivim fotografijama iz obiteljskog albuma, a nastavlja se detaljnim informacijama o njegovom školovanju u Križevcima i Zagrebu, te studiju u Beču. Slijedi opis prvih Markovićevih poslova na gimnazijama u Osijeku i Zagrebu, ponovnog odlaska u Beč kako bi doktorirao, povratka u Zagrebačku gimnaziju, sve do Markovićevega zapošljavanja kao profesora filozofije na novoosnovanom Zagrebačkom sveučilištu. Nadalje, u poglavlju se navode najznačajniji Markovićevi književni i znanstveni radovi, njegova društvena djelatnost u okviru Matice hrvatske, kraći osvrt na godine provedene kao zastupnik u Saboru, a poglavlje završava opširnim opisima proslave Markovićevega šezdesetog rođendana te zadnjih dana njegova života i pogreba.

Treće poglavlje naslovljeno je *Markovićevega društvena djelatnost* (str. 43-93). U njemu nam autor najprije donosi detaljne podatke o Markoviću kao gimnazijskom profesoru u Osijeku i Zagrebu. Slijedi opširan dio o Markovićevom angažmanu na Zagrebačkom sveučilištu, gdje je predavao filozofiju, bio prvim dekanom Mudroslovnog (Filozofskog) fakulteta i rektorom. Posebno je vrijedan popis svih kolegija koje je Marković držao tijekom svog četiri desetljeća dugog rada na Filozofskom fakultetu, a zanimljivi su i podaci o njegovoj plaći na Sveučilištu. Slijede kraći osvrti na Markovićev angažman prilikom osnivanja nekoliko prosvjetnih društava, pri pisanju gimnazijskih udžbenika, u kreiranju hrvatskog školskog pravopisa, te osvrt na Markovićevu ulogu u osnivanju Hrvatske akademske menze i Hrvatskog planinarskog društva, dok poglavlje završava opisom njegovog angažmana pri prostornom uređenju grada Zagreba.

Poglavlje *Politička djelatnost Franje Markovića* (str. 95-159) bavi se do sada malo istraživanim temama o Markovićevoj aktivnosti u hrvatskoj politici. Naime Franjo Marković je između 1881. i 1892. godine bio zastupnik Kotara Križevci u saboru Trojedne kraljevine. Poglavlje započinje Markovićevom ulogom u skandalu koji je izazvao David Starčević 1870. pobunom protiv bana Raucha, a nastavlja se Markovićevim radom u Saboru o čemu Peklić piše vrlo iscrpno, donoseći brojne citate njegovih istupa u saborskim raspravama.

Već na samom početku poglavlja *Filozofija Franje Markovića* (str. 166-189) Peklić ističe da: „namjera ovog poglavlja nije istraživanje biti Markovićeve filozofije, već prikaz njegova bavljenja filozofijom“, pa tako možemo čitati o Markoviću doprinosu utemeljenju studija filozofije na

Zagrebačkom sveučilištu, gdje je 40 godina predavao razne filozofske discipline, o njegovom doprinosu u razvoju hrvatske etike, logike i estetike, te o brojnim raspravama u kojima je iznio filozofske ocjene književnih dijela, dok je najopširnije opisano Markovićevo tumačenje filozofije Ruđera Boškovića.

Najviše prostora u ovoj monografiji dobilo je poglavlje pod nazivom *Markovićevo doprinos kazališnoj i glazbenoj umjetnosti te radu kulturnih i znanstvenih institucija Hrvatske* (str. 191-330). U njemu nam Peklić, između ostalog, donosi analizu Markovićeve literarne djela smještajući ih u kontekst vremena kada su nastajale objašnjavajući pritom Markovićeve političke i društvene stavove. Nadalje, pažnja je posvećena i Markoviću kao kazališnom kritičaru, koji je između 1869. i 1890. objavio brojne kazališne kritike, mahom u časopisu *Vijenac*. Također autor piše i o Markovićeve tekstovima kojima prikazuje novoobjavljena dramska djela. U odjeljku *Markovićeve uloga u glazbenom životu* govori se o ulozi Franje Markovića u izgradnji zgrade društva „Kolo“ (današnja zgrada Akademije dramske umjetnosti) koja je podignuta u vrijeme Markovićeve predsjedanja *Kolom*. Također je spomenuto da je Marković autor libreta opere *Mislav* i pisac davorije *U boj*. Posljednjih tridesetak stranica ovog poglavlja posvećeni su Markovićevoj djelatnosti u Matici hrvatskoj, te Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti, čiji je redoviti član postao već s 31 godinom, a niz godina bio glavnim tajnikom, te je pred kraj života tri mjeseca obnašao dužnost predsjednika.

Korespondencija Franje Markovića s Metelom Ožegovićem, Augustom Šenoom, Milanom Grlovićem te Poljakom Bronislavom Grabowskim obrađena je u sedmom poglavlju koje nosi naslov *Franjo Marković i njegovi suvremenici* (str. 331-363). Autor sam navodi da je riječ o izboru pojedinaca koje su na Markovićevo životo i rad imali izniman utjecaj, dok je broj osoba s kojima je Marković izmjenjivao pisma, povremeno ili redovito, značajno veći. Najviše je pažnje posvećeno Markovićevo rodaku, Metelu Ožegoviću, s kojim je Marković izmjenjivao pisma političkog, knjiženo-izdavačkog i obiteljskog sadržaja.

Knjiga završava *Zaključkom* (str. 365-368), popisom *Izvora i literature* (str. 369-390), *Prilogom* (str. 391-400) koji donosi fotografije plemićke povelje obitelji Marković, *Sažecima* (str. 401-408) na engleski i njemački jezik (prijevod Martine Papić Bogadi) te poljski jezik (prijevod Magdalene Najbar Agičić) i *Kazalom imena* (str. 409-419).

Monografija Ivana Peklića vrijedan je doprinos spoznavanju vrijednosti Markovićeve rada ne samo na znanstvenom, prosvjetnom i literarnom području, već i političkom, društvenom i kulturnom. Iščitavajući ovu vrijednu knjigu sve više spoznajemo širinu područja na kojim je Marković postigao vrijedne i zapažene rezultate u vremenu kada je živio, a koja su danas nerijetko potpuno nepoznata. Ovom monografijom postavljeni su odlični temelji za daljnje istraživanje Markovićeve rada koji će nam omogućiti detaljniji uvid u djelovanje ove iznimne osobe hrvatske povijesti s prijelaza 19. i 20. stoljeća.

Ozren Blagec

Stefano Petrungaro, *Kamenje i puške. Društveni protest na hrvatskom selu krajem XIX. stoljeća*, Srednja Europa, Zagreb 2011, 358 str.

Knjiga *Kamenje i puške. Društveni protest na hrvatskom selu krajem XIX. stoljeća* Stefana Petrungara druga je knjiga tog talijanskog povjesničara objavljena na hrvatskom jeziku. U njoj se Petrungaro na nov način bavi kulturnom, socijalnom i političkom poviješću Vojne krajine. Njegov pristup kombinira praćenje političkih, socijalnih i ekonomskih prilika, procesa i promjena koji dominiraju u ugarskom dijelu Monarhije s antropološkom analizom krajiškog života i modela kulturnih prijenosa koji utječu na stvaranje slike o sebi i drugome. Pobune koje izbijaju 1897. godine u dijelovima Vojne krajine koji su 1881. godine pripojeni Banskoj Hrvatskoj Petrungaro uzima kao primjer na temelju kojeg analizira odnos krajišnika prema nasilju, strancima, organima vlasti i rodnim i klasnim podjelama. Pritom izrazit naglasak stavlja na pojavu koja je specifična za društva u kojima jedan oblik *regnum arcanae* biva smijenjen modernom političkom vlasti koja uključuje mehanizme zajedničkog demokratskog odlučivanja i političke javnosti.

Prostor Vojne krajine se 1897. godine nalazio na dvostrukom prijelazu – s jedne strane Vojna je krajina tek prije šesnaest godina bila uključena u korpus Banske Hrvatske kao prostora politički podređenog ugarskoj vladi. To dovodi do promjena u političkom životu krajišnika – oni su dosad bili carevi podanici koji su zbog vojne i graničarske službe uživali poseban i ponegdje povlašten status u odnosu na „paore“ – obično seljačko stanovništvo Banske Hrvatske. Nestankom Krajine nestaje i njihov status te njihovo društvo doživljava svojevrsnu anomiju. Drugi bitan prijelaz jest prodor demokratske misli u društvo obilježeno strogom hijerarhijskom podjelom i mentalitetom ratničke i plemenske kulture kojoj je demokratski način razmišljanja stran. Šok tog dvostrukog prelaska za autora je jedan od ključnih katalizatora nasilnih događaja koji u ljeto 1897. godine potresaju sela na prostoru Krajine.

Kroz jedanaest poglavlja autor, oslanjajući se na povijesne izvore (sudske zapisnike, novinske članke i zapisnike saborskih sjednica) i literaturu, daje kronološki pregled pobuna te, analizirajući ih, razlaže složenu mrežu konkretnih i simboličkih odnosa koji su činili društvo krajiških seljaka. U svojoj analizi uzroka pobune Petrungaro osporava tezu o agitaciji socijalista koja je bila široka uvriježena, iako daje mnoštvo primjera njihovog političkog djelovanja, stavlajući naglasak na „glas“ i na nastojanja krajišnika da ospore rezultate nedavno održanih općinskih izbora. Sam „glas“ zauzima bitno mjesto u tumačenju uzroka pobune. Radi se o skupu glasina, govorkanja i poluinformacija koje su istovremeno kritizirale politiku aktualne ugarske vlade i njenog namjesnika bana Khuena-Héderváryja i govorila o mogućoj izdaji koju pripremaju pro-mađarski elementi iz krajiškog sela kako bi selo „prodali Mađarima“. Šireći se od sela do sela „glas“ je poprimio sve elemente teorije zavjere – isticani su pojedinci koji će „prodati selo Mađarima“, došlo je do zastrašivanja i progona imenovanih izdajnika, a strah se pobuđivao prijetecim prognozama toga što „prodaja Mađarima“ znači (uglavnom se radilo o najavama novih davanja koja bi opteretila već ionako siromašno stanovništvo krajiških krajeva, ili o napadima na instituciju obitelji koja je u životima lokalnih stanovnika zauzimala bitno mjesto). Naglašavajući važnost „glasa“ autor prepoznaje važnost usmene predaje i glasine u društvima u kojima kritička politička javnost nije dovoljno razvijena, a koja lako može dovesti do moralne panike i, na kraju, do eksplozije nasilja.

U daljnjoj analizi pobuna, autor analizira međuljudske odnose krajiškog sela – svijeta obilježenog specifičnim običajima, imaginarijem i međuljudskim odnosima. Tu ističe važnost podjela između konfesionalnih skupina, kao i za nemire najvažniju podjelu – onu između, s jedne

strane, seoske inteligencije (učitelja, svećenika, mjernika), koja se smatra agentom mađarizacije, i dobrostojećih seljaka koji su podržavali vladu i time bili označeni kao izdajnici, nasuprot, s druge strane, siromašnog stanovništva koje se uglavnom diže na ustanak. Analiza također obuhvaća i poglede na shvaćanje nasilja, religije, nacije i časti u pučkoj kulturi, te osvjetljava ulogu tih specifičnih poimanja u bunama na hrvatskom selu. Uz taj iscrpan pregled krajiške kulture, autor se okreće i političkim i pravnim spisima, analizira novinske članke koji tematiziraju samu pobunu i suđenje njenim akterima, kao i iskaze tužitelja, branitelja i predstavnika onodobnih političkih frakcija. Time nam dočarava sliku krajišnika u hrvatskoj i ugarskoj javnosti, te stavlja pobunu u kontekst šarolike političke kulture jednog od najturbulentnijih razdoblja austrougarske povijesti. Isto tako, preispituje ulogu nacionalnih mitova i mjesta sjećanja u trenucima ozbiljnih društvenih previranja.

Petrungarova knjiga važna je studija slučaja koja na nov način pristupa problematici ustanaka i pobuna. Područja Balkana i Srednje Europe imaju bogatu povijest narodnih previranja, ustanaka i pobuna, međutim pobunjenička svijest i mentalitet nešto je što u istraživanju takvih događaja uglavnom nije zauzimalo bitnu ulogu. Istraživanja pobuna većinom su počinjala i završavala na ispitivanju ekonomskih i političkih uzroka pobune te se sama geneza ponajviše tražila u makropolitikoj društvenoj situaciji. Iako su problemi koji dovode do takvih previranja zaista makropolitike prirode i počivaju na klasnoj eksploataciji i ograničavanju društvenih i političkih sloboda, mentalitet je element koji bitno određuje kako će se ponašati akteri političkog konflikta i hoće li on prerasti u otvoreni ustanak protiv predstavnika vlasti. Osim toga, Petrungaro ocrtava problem s kojim se stručnjaci susreću kad žele utvrditi uzroke i posljedice nekog događaja, a to je simbolički naboj koji pojedini pojmovi i poimanja nose u određenim kulturama, kao i simbolika koja prožima djelovanje nižih slojeva koji nemaju mogućnost oblikovanja svojih zahtjeva unutar diskursa političkih elita.

Vinko Drača

Dinko Župan, *Mentalni korzet. Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868.-1918.)*, Učiteljski fakultet u Osijeku i Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Osijek–Slavonski Brod 2013, 232 str.

Mentalni korzet Dinka Župana djelomično je prerađena doktorska disertacija obranjena 2006. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu pod naslovom *Obrazovanje žena u Banskoj Hrvatskoj (1868.-1918.)*. Dobar je izdavački potez što je disertacija kao knjiga objavljena pod izmijenjenim naslovom jer je „mentalni korzet“ intrigantna konstrukcija koja privlači pažnju i lakše nalazi put i do šire čitateljske publike. Ovakvim naslovom autor je povukao zanimljivu paralelu između tjelesnog ograničenja koje je ženama nametalo nošenje korzeta i svojevrsnog „mentalnog korzeta“ kojim je patrijarhalno građansko društvo pokušavalo ograničiti slobodu mišljenja i djelovanja žena. Moglo bi se očekivati da djelo ovakve tematike i naslova napiše ženska autorica. No ovu je knjigu napisao muški autor čime je – u duhu teme kojom se knjiga bavi – razbijen još jedan stereotip, a tekst iako stručan i protkan brojnim tablicama i statističkim podacima prožet je duhom razumijevanja i suosjećanja autora prema predmetu svoga istraživanja – djevojkama i ženama u okovima mentalnog korzeta.

Autor pojašnjava kako je vremensko razdoblje od 1868. do 1918. izabrao ne samo zbog uobičajene periodizacije karakteristične za teme iz političke povijesti nego i stoga što u tom razdo-

blju dolazi do važnih promjena u obrazovanju žena. Prva javna viša djevojačka škola u Banskoj Hrvatskoj osnovana je u Zagrebu 1868. te se ta godina može uzeti kao početak sustavnije državne brige za obrazovanje žena. Iznimno je važna napomena koju autor na više mjesta ponavlja (opravdano, jer se lako na nju zaboravlja), a to je da ne postoji jedinstven ženski identitet već se radi o različitim identitetima koji su oblikovani pod utjecajem političkih, nacionalnih, socijalnih, klasnih, vjerskih, rasnih, etničkih, generacijskih i drugih čimbenika.

U prvom poglavlju knjige, nazvanom *Teorijska utemeljenost*, Dinko Župan pojašnjava da je analizu konstrukcije ženskog identiteta unutar hrvatskog školskog sustava i pedagoškog diskursa 2. polovice 19. st. utemeljio na nekoliko teorijski povezanih koncepcija. Radi se o teoriji moći Michela Foucaulta i kritičkoj analizi konstrukcije ženskog identiteta Joan Wallach Scott i Judith Butler. Župan naglašava kako mu se Foucaultova teorija moći činila vrlo upotrebljivom u analizi pedagoškog diskursa 19. st. jer su u njegovoj koncepciji znanje i moć neodvojivi. Autor navodi i određene nedostatke Foucaultove teorije moći koje je uočila sociološka kritika zamjerivši mu izbjegavanje odgovora na pitanje o tome tko stoji iza određenih diskurzivnih i nediskurzivnih praksi moći. Župan ističe da prihvaća argumentaciju Scott i Butler te stoga u svom istraživanju neće upotrebljavati pojam *rod* već *spol*, a u središte svoje analize stavlja spolne identitete i ono što je nazvao spolnom politikom školstva. Ovaj dio knjige daje jasan pregled feminističke misli te upućuje na autore i naslove za daljnje istraživanje srodnih tema.

Autor naglašava kako je istražujući problematiku obrazovanja žena analizirao pedagoške diskurse 19. st. koji su između ostaloga utvrđivali i spolne razlike i određivali što je muški, a što ženski spolni identitet. Tadašnji opisi razlika između ženskog i muškog tijela i karaktera, kao i razne definicije ženskosti i muškosti, poslužili su kao argument za različito obrazovanje muškaraca i žena, kao i za njihovo nejednako pozicioniranje u društvu.

Drugo poglavlje nosi naziv *Slika i položaj žene u građanskom društvu 19. stoljeća*. Kao osnovnu karakteristiku možemo izdvojiti patrijarhalnost društva, s neupitnim muškim autoritetom. Tema je vrlo kompleksna zbog nepostojanja homogenih ženskih identiteta koji se raslojavaju pod raznim utjecajima, ali najviše pod utjecajem socijalnog statusa, što je važna poruka knjige *Mentalni korzet*. Posve različit je položaj seljanki, nadničarki, sluškinja ili radnica od položaja djevojaka iz srednje i više građanske klase te plemkinja koje su predodređene za status uzdržavanih žena i čija se nezaposlenost podupire i potiče. Njihova je što bolja udaja jedan od glavnih ciljeva obiteljske ekonomije 19. st. jer djevojke udajom rješavaju svoje ekonomsko pitanje budući da same ne privređuju, od njih se ne očekuje nikakav rad izvan kuće i financijski su ovisne o supružnicima, na čemu se, zaključuje autor, također temelji dominantna pozicija muškarca koji upravlja svim prihodima i imovinom. Obitelj je bila jedino mjesto gdje su žene iz srednje i više građanske klase mogle postići afirmaciju budući da je za njih bila rezervirana ta privatna sfera djelovanja i kućanstvo, a javna sfera bila je muška domena. Od žena iz ovih društvenih slojeva očekuje se da budu supruge, domaćice, majke i kućanice, a prema brojnim pedagogima glavne su ženske karakteristike trebale biti šutljivost, prostodušnost i pokornost i te su kulturalno konstruirane značajke prikazivane kao prirodne i vječne.

No, nezaposlenost žena srednje i više građanske klase izaziva brojne kritike pedagoga koji smatraju da i djevojke ovoga statusa trebaju imati mogućnost rada izvan kućanstva kako bi se suzbile razne pomodnosti uzrokovane besposlenošću. Do kraja 19. st., zaključuje autor, kroz ciljano stručno obrazovanje ženama će se u Banskoj Hrvatskoj omogućiti obavljanje više poslova (mogle su raditi kao krojačice, trgovkinje, primalje, cvječarice, blagajnice, knjigovotkinje, službenice u pošti).

Majčinstvo je, osim vođenja kućanstva, bilo glavna ženina preokupacija. Ovaj je ženski identitet imao ideološku konstrukciju koja je bila najizraženija unutar nacionalističkog diskursa, smatra Župan. Za nositelje nacionalne ideologije, stvaranje nacionalnog identiteta kod djevojčica u školama bio je jedan od prioriteta jer su one bile buduće domoljubne majke koje su svoju djecu trebale odgajati u skladu s nacionalnim vrijednosnim sustavom.

Središnje treće poglavlje nosi naslov *Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868.-1918.)*, a u njemu autor naglašava kako su u Hrvatskoj zbog sporog razvoja građanskog društva istodobno postojale dvije spolne politike – ona tradicionalnog društva prisutna na selu tijekom cijelog 19. st. i u 1. pol. 20. st. te ona građanskog društva (oko 7 % stanovništva u Banskoj Hrvatskoj oko 1880.).

Župan u sljedećih pet potpoglavlja navodi pet strategija spolne politike obrazovanja žena koje nisu potpuno homogene i nemaju čvrste granice, a ponegdje se i preklapaju, ili pak unutar promatranog razdoblja ne djeluju istim intenzitetom. Strategije uglavnom razvijaju oni koji imaju institucionalnu moć, a druga strana, koja nastoji izigrati te institucionalne strategije, pribjegava taktikama koje se, kako autor sam naglašava, u ovoj knjizi vrlo malo dotiču (a bilo bi doista zanimljivo vidjeti i tu stranu medalje).

Konstrukcija ženskog identiteta kao kućanice, supruge i majke (3.1.). Ova se strategija može uočiti u skoro svim pedagoškim i školskim raspravama u kojima se tematizira obrazovanje žena tijekom 2. pol. 19. st. Pedagoški diskursi proizvodili su tijekom cijelog 19. st. čitav niz značajki navodno karakterističnih samo za žene. Autor je detaljnije okarakterizirao nekoliko: stidljivost (glavni regulator poželjnog ženskog ponašanja), pobožnost (jedna od glavnih karakteristika koje su učenice trebale zadobiti odgojem i obrazovanjem), šutljivost (javni je govor rezerviran za muškarce, a kod žena se stvarao osjećaj neznanja bitnog), prostodušnost, krotkost i pokornost (očekivala se pokornost muškom autoritetu u kući, a individualnost, stavovi i interesi žene prikazivani su kao bahatost), kućevnost i radišnost. Ženske identitete izgrađene na navedenim karakteristikama pedagoški su diskursi prikazivali kao prirodne i iz toga se izvodilo adekvatno obrazovanje za žene.

Odvajanje i neodvajanje učenika i učenica unutar školskog sustava (3.2.). Ovaj dio knjige autor dijeli na manje cjeline prema vrstama obrazovnih ustanova, a također se, unutar ovog dijela, obrađuje i tema *Diskriminacija žena u srednjem i visokom obrazovanju*, kao i promjene koje je u obrazovanju djevojaka uzrokovao Prvi svjetski rat.

Autor napominje da je spolno odvajanje djece stalna strategija školskog sustava, bilo kroz odvajanje po klupama, prostorijama ili školama, što često dolazi u pitanje zbog nedostatka novčanih sredstava. Također, različiti su nastavni programi za djevojčice i dječake jer su se trebali obučavati za ženska, odnosno muška zanimanja. Tako se školstvo stavilo u poziciju spolne distribucije zanimanja i određivanja društvenih uloga s obzirom na spolnu pripadnost.

Autor ističe kako su prve javne više djevojačke škole otvarane kao državni i lokalni odgovor na dominaciju privatnih djevojačkih škola koje su od sredine 19. st prava moda u Zagrebu. Otvaranje viših djevojačkih škola imalo je za cilj i oblikovanje nacionalnog identiteta kod učenica jer u privatnim školama domoljubni diskurs nije bio prisutan. Većini je privatnih škola osnovni cilj bio pripremanje djevojaka za tržište udaje. Od 70-ih godina 19. st. počinje sustavnija briga države za obrazovanje žena te se otvara niz gradskih viših djevojačkih škola kao i državna Ženska preparandija. Kao početak tog trenda možemo označiti otvaranje prve javne gradske više djevojačke škole u Zagrebu 1868., kojim počinje novo razdoblje u obrazovanju žena u Hrvatskoj. Više djevojačke škole su tijekom 2. pol. 19. st. imale najvažniju ulogu u izgradnji poželjnih ženskih

identiteta kod djevojaka iz srednje građanske klase. Autor detaljno navodi podatke o broju viših pučkih škola, mjestima gdje su bile osnivane, tko ih je vodio te kome su pripadale školske zgrade. Broj viših djevojačkih škola u Banskoj Hrvatskoj raste do kraja 19. st. Raste i broj mješovitih viših škola što pokazuje da vlasti počinju napuštati stoljetnu praksu spolnog odvajanja.

Ovaj je dio knjige popraćen fotografijama grupa učenica i učenika raznih škola, te učitelja i učiteljica. Autor je uvrstio grafikon koji pokazuje kretanje broja učenika i učenica u nižim pučkim školama u razdoblju od 1878. do 1918. godine. Tu su i brojne tablice koje po razdobljima ilustriraju polaznost škola, brojnost škola po županijama i gradovima, popise nastavnih predmeta, broj učenica u višim pučkim školama, vjerski sastav učenica, predmete u višim školama te tjednu satnicu.

Osim građanskog patrijarhalnog diskursa i tadašnji je medicinski diskurs imao utjecaja na osmišljavanje nastavnog programa za više djevojačke škole. Prema mišljenju tadašnjih liječnika i psihologa, psihička konstitucija žena nije bila sposobna za mentalne napore kao muška. S vremenom se smanjuje satnica ostalih predmeta, a uvodi novi predmet – kućanstvo. Roditelji su prigovarali da se djevojke polazanjem više škole otuđuju od kućnog života i gube volju za ručni rad pa je iz programa izbačeno sve „nepotrebno“. Autor detaljno analizira satnicu novog programa iz 1883. koja odražava strategiju poželjnog situiranja žena u privatnost doma uz pomoć ručnog rada koji je predmet s najvišom satnicom.

Također, bavi se i vjerskim sastavom koji pokazuje da su katolkinje najbrojnije, no na primjeru osječke više djevojačke škole autor ilustrira tolerantnost tadašnjeg školskog sustava prema svim vjeroispovijestima, što se ne zasniva toliko na demokratskim načelima nego na utilitarnim načelima očuvanja Austro-Ugarske Monarhije prožete multikulturalnošću i multikonfesionalnošću gdje je svaka isključivost mogla izazvati sukobe.

Autor detaljno analizira broj polaznica viših škola te nehomogenost njihova identiteta na što opetovano upozorava. Istražuje i socijalni status učenica prema zanimanjima očeva i obiteljima iz kojih dolaze, po razdobljima, te analizira kako se socijalni status djevojaka mijenja. Župan donosi važnu napomenu kako je svaki pokušaj prevladavanja vlastitog socijalnog položaja za ženu bio teška prepreka jer se od žena nije očekivala vertikalna mobilnost nego statičnost i mirenje s vlastitim socijalnim položajem što im se poručuje i kroz obrazovanje i tadašnju literaturu.

Autor se bavi i Prvim svjetskim ratom koji znatno mijenja uvjete školovanja – dio školskih zgrada preuzima vojska pa se nastava odvija u neadekvatnim uvjetima ili se uopće ne odvija. Učenice su neprekidno svjesne ratnih zbivanja jer i same sudjeluju u brojnim akcijama koje je inicirala vlada i provodile školske vlasti na prikupljanju pomoći, izradi predmeta i odjeće za vojnike i sl. Ratno stanje odražava se i na nastavne sadržaje i na udžbenike te se 1914. ukida učenje ćirilice čime je suspendirana habsburška politika korektnosti. Nešto dalje u knjizi, autor će se još jednom osvrnuti na Prvi svjetski rat, napominjući da ratna zbivanja utječu i na rad stručnih ženskih škola, koje su sudjelovale u izradi tople odjeće za vojnike, ali sljedom teške gospodarske situacije i nedostatka materijala mnoge su škole prestale s radom. Autor napominje kako Prvi svjetski rat u potpunosti afirmira „ženski“ ručni rad kao glavni prioritet spolne politike hrvatskog školstva do 1918. te da je Prvi svjetski rat bio vrhunac spolne podijeljenosti društva, ali i prekretnica u određivanju poželjnih spolnih uloga – po prvi put su žene zbog nedostatka muške radne snage zauzele do tada isključivo muška radna mjesta.

U odlomku *Diskriminacija žena u srednjem i visokom obrazovanju* autor iznosi da je najočitiiji primjer spolne diskriminacije žena unutar školskog sustava 2. pol. 19. st. u Banskoj Hrvatskoj

nemogućnost pohađanja klasičnih gimnazija i studiranja na zagrebačkom sveučilištu. Zagrebački ženski licej prva je državna ženska srednjoškolska institucija gimnazijskog tipa u Monarhiji. Ima dva programa – pedagoški i latinski (gimnazijski), a većina djevojaka upisuje pedagoški smjer kako bi postale učiteljice. Jasna spolna granica unutar srednjoškolskog obrazovanja bila je prisutna sve do kraja 19. st. Tek od početka 20. st. djevojkama se polako omogućuje upis u mušku gimnaziju. Upis u klasične gimnazije djevojkama je dozvoljen tek 1917. i to ne u potpunosti, jer djevojke nisu mogle biti redovne gimnazijalke tamo gdje su postojali ženski liceji i ženske realne gimnazije, ali je ova odredba važan korak u prevladavanju prisutne spolne diskriminacije. Sve do kraja 19. st. uskraćeno im je studiranje na Filozofskom fakultetu u Zagrebu – redovan je upis odobren od 1901., a 1918. omogućen je upis na Pravni fakultet. Ovim dvjema odredbama zatvoreno je jedno poglavlje diskriminacije žena u srednjem i visokom obrazovanju u Banskoj Hrvatskoj. Još jedan korak u prevladavanju predrasuda je naredba iz 1901. koja omogućuje ženama da se posvete ljekarničkom zvanju.

Do tih je promjena uglavnom došlo zbog državne intervencije odozgo, djelomice zbog emancipacijskih pomaka unutar građanskog društva, ali i angažmana samih žena, iako u Hrvatskoj nije postojao ženski pokret koji bi se otvoreno borio za političku i obrazovnu emancipaciju žena, osim pojedinki poput Marije Jambrišak čiji su napori ipak ostali u okvirima građanskog patrijarhalnog diskursa i svodili su se na područje obrazovanja. Njena nastojanja oko emancipacije žena odnosila su se na neudane žene dok dominantnu ulogu žene kao majke, supruge i kućanice nije dovela u pitanje.

Situiranje žena u privatnost doma uz pomoć „ženskog“ ručnog rada (3.3.). Ručni rad je kao predmet u djevojačkim školama prisutan od 18. st., ali tek od druge polovice 19. st. taj se predmet potpuno uklapa u spolnu politiku školstva i dobiva važno mjesto u izgradnji poželjnih ženskih identiteta jer sjedilački posao situira žene u privatnost doma, a služi i tome da učinkovito regulira i disciplinira ponašanje žena. No, kao što je već istaknuto, nemoguće je odrediti homogeni ženski identitet pa je potrebno naglasiti kako je u seoskim obiteljima ručni rad bio važan čimbenik kućne ekonomije jer su žene izrađivale odjeću za vlastite potrebe. Značenje bavljena žena ručnim radom jako se razlikuje s obzirom na njihov društveni položaj.

Po broju sati u satnici Župan zaključuje da je ručni rad imao središnje mjesto u odgoju i obrazovanju djevojaka. Analizira broj stručnih škola, mjesta gdje su otvarane, koje su predmete podučavale, kakav je bio socijalni položaj učenica, a osobito naglašava važnost Kraljevske zemaljske stručne škole pokrenute 1894. u kojoj vidi namjeru školskih vlasti da ženama kroz obrazovanje omoguće veću mogućnost zapošljavanja. Djevojke se osim za obrtnice osposobljavaju i za trgovkinje, knjigovotkinje, blagajnice i sl., a profil zanimanja pokazuje odmak od tradicionalnih ženskih poslova. Pohađanjem stručnih škola omogućeno je i ekonomsko osamostaljivanje koje je moglo pomoći ženama, iako se u praksi to nije često ostvarivalo. Pokušavajući odrediti koliko je djevojaka doista otvorilo obrt, autor daje primjer ženske stručne škole u Osijeku te zaključuje da je na tom primjeru vidljivo da ta škola nije obrazovala buduće poduzetnice već kućanice jer su stečena znanja djevojke većinom koristile u kućanstvu. Velik broj polaznica ženskih stručnih škola ukazuje na određene vrijednosne promjene u građanskom društvu koje od djevojaka više ne očekuju samo površno obrazovanje za tržište udaje nego i stručnu obuku koja podiže kućnu ekonomiju na višu razinu, a utječe i na bolju udaju, osobito tijekom 1. pol. 20. st. kad sve veći broj djevojaka iz srednje klase u miraz donosi „singericu“ i vještinu šivanja. Doduše, „ženski“ ručni rad nije u funkciji samo izgradnje spolnog identiteta, već i nacionalnog. Velik broj djevojaka prati bečku i parišku modu što za školske vlasti predstavlja opasnost od

prihvatanja stranog utjecaja i ugrožavanje nacionalnog identiteta. Zato preporučuju afirmaciju narodnih uzoraka.

Discipliniranje ponašanja i tjelesnosti unutar školskog sustava (3.4.). Obrazovno-odgojni sustav kao dio disciplinskog društva 19. st. bio je organiziran kao sustav disciplinskih institucija unutar kojih se putem školskih procedura provodilo discipliniranje ponašanja i tjelesnosti učenika, smatra autor. Školski sustav sve više preuzima funkcije u odgoju koje su prije pripadale crkvi i obitelji, a zakonom iz 1874. država si uzima za pravo da roditeljima i oduzme djecu u određenim slučajevima.

Spolna politika školstva vodi brigu i o izvanškolskom ponašanju učenica, a pored ćudorednih razloga svrha je bila i učvrstiti socijalno određenje učenica jer tadašnji je sustav bio u funkciji zaštite nepromjenjivosti socijalnih identiteta. Školske vlasti nastoje kontrolirati odjeću, hod, govor, ponašanje, izbor prijateljica, šetnje, slobodne aktivnosti i čitanje – sve u svrhu držanja djevojaka pod paskom i očuvanja ćudoređa. Osim ponašanja, školske su vlasti nastojale disciplinirati i žensku tjelesnost. U školama se osobita pažnja poklanjala tijelu i tjelesnim aktivnostima učenica jer su muški pedagozi i psiholozi stvarali sliku o ženskom tijelu kao prožetom seksualnošću koje stoga stalno treba kontrolirati. Osobita se pažnja poklanja plesu koji se u školama uči, ali je učenicama zabranjeno pohađanje javnih plesova što je u nesuglasju s namjerama roditelja i društvenim običajima. Ples je bio neizbježan ritual u građanskom društvu 19. st., a tadašnje je građansko tržište udaje bilo nezamislivo bez plesnih zabava. Ples je važna tema i pedagoških rasprava kroz drugu polovicu 19. st. te se njime bave brojne odredbe i propisi.

Osim plesa, i tjelovježba ima istaknuto mjesto u discipliniranju tijela. Uključena je u obrazovni sustav, a zakonom iz 1874. postaje obvezatan predmet u djevojačkim višim školama. Tjelovježba je u funkciji discipliniranja ponašanja jer su istaknute vježbe koje se izvode u poretku, vrsti i koloni. Kod dječaka je bila u funkciji oblikovanja pokornog ponašanja i služila je kao inicijacija za vojsku, a kod djevojčica je imala funkciju sprečavanja zapreka biološkoj reprodukciji. No, žensko je bavljenje tjelovježbom imalo i neočekivane učinke – iz toga je proizašlo bavljenje sportom što je dovelo do veće emancipacije žena.

Briga za tjelesno zdravlje djevojčica odražavala se i u brojnim pedagoškim kritikama nošenja korzeta. Steznici svih vrsta bili su neizostavni element oblikovanja ženskog tijela u građanskom društvu 19. st. Pedagoški i medicinski diskurs ušli su ovdje u sukob s modom i važećim pojmom ljepote. Zdravo tijelo žene u pedagoškom je diskursu bilo stavljeno u kontekst ženskog identiteta kao supruge, majke i kućanice. Djevojka je trebala dobru tjelesnu formu jer su kućanski poslovi za ženu bez posluge u 19. st. bili vrlo naporni, ali najvažnija je ipak bila reprodukcija. O reproduktivnom zdravlju žena ovisilo je zdravlje nacije. Stoga ne čudi otvaranje škole za primalje u Zagrebu 1877. jer su dotadašnji uvjeti rađanja bili loši, a smrtnost djece i majki velika. Navedeni podaci ukazuju da je vlastima bilo stalo do toga da se dotadašnja nestručna praksa poroda promijeni.

Autor se pozabavio i kaznenim mjerama koje su se provodile unutar školskog sustava, a kretele su se u rasponu od opomene pa sve do tjelesnog kažnjavanja. Smatra da su škole bile organizirane kao kazneni mikrosustavi sa svrhom navikavanja učenika na pokornost. Izvori nam rječito otkrivaju načine kažnjavanja i prijestupe koji su ih uzrokovali, ali još su zanimljiviji vrlo indikativni popisi onoga što se ne smije raditi na području kažnjavanja čime saznajemo o širini kaznenog repertoara.

Neravnopravni tretman učitelja i učiteljica od strane školskih vlasti (3.5.). Posao učiteljice je prvo zanimanje pomoću kojega su žene u većem broju izašle u javni prostor građanskog društva 19. st.

Mnoga zanimanja ženama su bila nedostižna jer nisu smatrana primjerenima njihovoj „prirodi“, a učiteljski je posao prikazivan kao prirodan i poželjan jer proizlazi iz ženinog majčinskog identiteta na koji se učiteljice svojim poslom samo nadovezuju. Župan razmatra položaj učiteljica, značenje tog posla, dvojakost položaja učiteljica koje nisu imale jednaka prava kao učitelji – što autor označava kao permanentnu strategiju školskih vlasti tijekom 19. st. Spolna diskriminacija učiteljica proizlazi iz građanske patrijarhalne ideologije, a bila je najočitija u manjim plaćama za učiteljice (smatralo se da žene ne mogu jednako kvalitetno obavljati poslove kao muškarci, koji također – kao „hranitelji obitelji“ – moraju imati veće plaće) i zabrani udaje. Učiteljice se s time ne mire i već početkom 19. st. pokazuju jasnu namjeru borbe za svoje interese. Zakonom iz 1874. izjednačavaju se plaće što Mažuranićev zakon svrstava među liberalnije u Europi, a zakonom iz 1888. plaće su ostale jednake, ali diskriminacija je provedena na još gori način jer se učiteljicama zabranjuje udaja. Učiteljice su bile protiv ove diskriminatorne odredbe, ali vlasti su je samo djelomice korigirale, a zabranu nisu u potpunosti ukinule sve do 1918. Djelomična je izmjena provedena 1914. na način da je uz posebnu molbu vlada mogla dozvoliti udaju. Molba nije bila potrebna ako bi se učiteljica udavala za učitelja. Ovime su si školske vlasti uzele za pravo da određuju primjerene bračne partnere učiteljicama tobože brinući o njihovom materijalnom i društvenom položaju, smatra Župan.

Autor kao posebnu temu analizira školovanje učiteljica koje se nametnulo kao potreba s obzirom na povećanje broja ženske djece u školama i otvaranje novih djevojačkih i mješovitih pučkih škola. Analizira gdje su učiteljice stjecale svoju naobrazbu, koliko ih je bilo, kako se polagao učiteljski ispit, te zaključuje da je rast interesa za to zanimanje bio trajan.

U *Zaključku* autor još jednom ukratko sumira sve postavke koje su ga vodile u obrađivanju teme i podsjeća na osnovne teze i rezultate do kojih je istraživanjem došao. Nakon toga slijede *Prilozi* koji uključuju brojne tablice i nekoliko grafikona u kojima je autor pedantno prikupio velik broj statističkih podataka koji podupiru njegove zaključke i dodatno ilustriraju teme koje je kroz svoju knjigu obradio. Nakon *Priloga*, slijedi sažetak na engleskom jeziku te detaljan popis korištenih izvora i literature. Slijedi popis ilustracija, kazalo osobnih imena, geografsko kazalo te bilješka o autoru.

Povremeno, kroz knjigu, autor je riječ prepustio Vilmi Vukelić (*Tragovi prošlosti*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1994.) koja u svojim memoarskim zapisima plastično predočava svoje djetinjstvo koje je također oblikovao „mentalni korzet“. Takav autorov postupak tekstu daje životniju dimenziju, a isti učinak ima i zapis iz perspektive mlade učiteljice Bernardine Golić koja iz grada dolazi u seosku sredinu i vrlo dirljivo opisuje vlastiti položaj, učiteljski poziv, te prvi susret seoske djece (i njihovih roditelja) sa školskim sustavom i nerazumijevanje tog istog sustava za specifičnosti svake pojedine sredine.

Autor navodi kako je tekst knjige opsegom manji od teksta doktorske disertacije jer se u knjizi uglavnom usmjerio na problematiku spolne politike tadašnjeg hrvatskog školstva. Skraćivanje originalnog teksta za potrebe objavljivanja knjige ponešto je uočljivo tijekom čitanja jer se ponegdje bez prirodnog prijelaza nadovezuju sadržaji koji bi trebali biti naglašenije razdvojeni ili su pak odvojeni dijelovi koji se zapravo sadržajno nadopunjuju.

Župan također napominje – pomalo kao da se (nepotrebno) ispričava – da je iz perspektive današnjeg čitatelja tematiziranje isključivo ženskog obrazovanja vjerojatno neobično, ali pojašnjava da je, u razdoblju koje se obrađuje u knjizi, podjela na muško i žensko obrazovanje bila „esencijalistički utemeljena na način da je kulturalna konstrukcija muškog i ženskog spola prikazivana kao prirodno stanje iz kojeg se izvodilo različito obrazovanje za muškarce i žene“. Autor se u svom istraživanju posvetio samo ženskom obrazovanju želeći ukazati na postojanje čvrste

spolne granice u tadašnjem odgojno-obrazovnom sustavu. Ovakvo je tematiziranje ženskog obrazovanja potrebno i nimalo neobično (možda samo čitatelju doista posve neupućenom u položaj žena u razdoblju koje se obrađuje) jer je ova problematika itekako aktualna – i u suvremenim su društvima, u većoj ili manjoj mjeri, prisutne predrasude, razni stereotipi i konstrukcije koji utječu na status žena.

Dinko Župan ovom je knjigom skrenuo pažnju i na dodatna istraživačka pitanja, upozorivši primjerice na to da do sada nije dovoljno istraživana tema rada i života seoskih učiteljica u nas ili pak kako je važno posvetiti se istraživanju povijesti ženskog čitanja. Studiozno je i posvećeno obradio kompleksnu i slojevitu temu te napravio značajan pomak na području povijesti obrazovanja i povijesti žena, pruživši snažan poticaj za daljnja istraživanja. Navedeni izvori i literatura (s naglaskom na stranim naslovima, s obzirom na to da se u drugim historiografijama dalje odmaklo u istraživanju tema s područja povijesti žena) te detaljne bilješke kojima je tekst protkan odličan su putokaz drugim istraživačima u nekim njihovim budućim traganjima.

Danijela Duvnjak

Henri Barbusse, *Pisma supruzi 1914.-1917.*, prev. Smiljka Guštak, Mala zvona, Zagreb 2014. (Riječ na promociji knjige, Zagreb, 13. veljače 2015)

Ljudi pisma obično pišu dragim osobama – supružnicima ili djevojkama/dečkima, ljubavnicima, roditeljima, djeci, braći i sestrama, prijateljima, ili pak on ima kojima se zbog posla i obaveza moraju javiti i o nečemu ih izvijestiti, a ima i slučajeva kad se nekoga u pismima vrijeđa i napada (obično se tad radi o anonimnim pismima) – u svakom slučaju, najčešće to nije pisana forma namijenjena drugim očima osim onima kojima je pismo upućeno, a osobito nije za šire čitateljstvo. Pa ipak, mi ih povjesničari posvuda, po arhivima i privatnim ostavštinama, uporno tražimo i potom predočavamo i drugima. Nama su tuđa pisma zapravo prava poslastica. Naravno, svoju djecu učimo da nije pristojno čitati tuđa pisma, ali sami za takvima tragamo i, ako ih nađemo, beskrajno smo sretni. Naravno, sretniji smo ako nam u ruke dospiju pisma neke poznate osobe, pa još ako ih nitko prije nas nije vidio! Ako takva pisma imaju i neku širu vrijednost, ako su pisana dobrim literarnim stilom, a pogotovo ako nije u pitanju samo opis sive svakodnevice nego i nečija razmišljanja o svijetu i ljudima koji ga okružuju, našem zadovoljstvu i sreći nema kraja. Preostaje samo još malo posla oko prepisivanja i priređivanja za objavljivanje, odnosno za korištenje u našim člancima i knjigama, i eto... obavili smo svoje poslanje – pridonijeli poznavanju prošlosti, a poneko stekne i komadić slave.

Pred nama je knjiga pisama francuskog književnika Henrija Barbussea, rođenoga nešto nakon zadnjega velikog europskog rata u 19. stoljeću, francusko-pruskoga, taman da djetinjstvo i mladost provede u doba koje je nudilo i nadu i dekadenciju, i kraj (devetnaestoga) i početak (dvadesetoga) stoljeća, zapravo tisućljeća. Nije bilo lako probijati se u tom svijetu, ali je Barbusse stekao određen položaj i ugled kao pjesnik i pisac, odnosno književni kritičar i novinski urednik. Neko je vrijeme radio u poznatoj izdavačkoj kući Hachette. Njegova su uvjerenja bila republikanska i demokratska, a bio je i izraziti pacifist. Unatoč tomu, u već zreloj životnoj dobi – imao je četrdeset i jednu godinu – u prvim se tjednima rata 1914. prijavio kao dobrovoljac. Smatrao je da i osobno mora pripomoći da se čim prije završi zlo rata. Prošao je brojna bojišta, često bio na najisturenijim linijama borbi, a zbog svoje požrtvornosti i hrabrosti više puta je pohvaljen. Doživio je i mnoga bolna ratna iskustva, uključujući i ranjavanje. Svoje je doživljaje s fronta vješto

pretočio u snažan antiratni roman *Oganj*, koji je prvotno izlazio u nastavcima u listu *L'Oeuvre* (Rad), a potom višekratno tiskan u velikoj nakladi. Izuzetno je plastično prikazao sve ratne strahote kroz koje je prolazio, detaljno opisao ponašanje svojih sudrugova iz rovova, koristio grube izraze koje je svakodnevno slušao, ali i ukazao na potpuni besmisao rata. Taj je njegov roman bio široko i rado čitan odmah po izlasku, nagrađen je Goncourtovom nagradom (1916), a vrlo je brzo i preveden na mnoge jezike, među ostalima i na hrvatski (već 1919).

Barbusse se otrpve oduševio idejama Oktobarske revolucije i nakon rata postao je aktivan pripadnik komunističkog pokreta i član Komunističke partije Francuske. Kao žestok Staljinov pobornik i autor njegove biografije, ostao je poznat po uzrečici da je „Staljin Lenjin današnjice“. Da, ljudski je grijehiti.

A ova pisma što ih je Barbusse svakodnevno pisao svojoj supruzi Helyonne svjedočanstvo su o tom da je rat započeo s nadom kako će mu brzo doći kraj, kao što piše u prvoj polovici rujna 1914: „opće je mišljenje da, ako se stvari nastave razvijati ovako lijepo kao u posljednjih osam dana, vjerojatno nećemo ići u vatru, ili pak pri samom kraju, kao druga linija, radi opsade i okupacije“. No uskoro je postalo jasno da ratu kraja nigdje na vidiku i nema ga tjednima, mjesecima, godinu, dvije... I navikne se čovjek na sve – zimu, hladnoću, fijukanje metaka i prasak granata, blato koje se lijepi za sve, vrućine, prašinu, tisuće muha i još više komaraca, uši, štakore, i sva najgora zla ovoga svijeta: glad, krv, otkinute dijelove tijela, smrad, smrt... („Tu i tamo neki jadan vojnik počiva na tlu, razmrskan granatom, a na sto koraka odavde, na toj nestvarnoj cesti [...] cijeli niz leševa crnih lica i nabubrenih usana – te smo ugušene jadrane prije dva dana iščupali iz ruševina.“ (167) „Podno mojih nogu iz zemlje su izvirivale dvije lubanje, a među njima raspadnuta njemačka kapa s još malo kose u dnu.“ (173) Da bi se sve to preživjelo, trebalo je biti izuzetno zdrav i čvrst te imati puno sreće, pisati (i dobivati!) pisma, dobro pojesti i popiti, neprestano pušiti, pa i više od toga: „da, i dalje s vremena na vrijeme uzimam malo opijuma“, piše Barbusse u ožujku 1916.

Nemojte krivo pomisliti, nije sve mračno u ovoj knjizi. Barbusse je prema svojoj supruzi vrlo pažljiv i nježan, često se prisjeća njihovih izleta i boravaka u prirodi, sanja ju, katkad joj šalje cvijeće (što mu ona i uzvrća). Zove je svojom ljepoticom, najdražim srdašcem, anđelom, svojim malenim, mališom, svojom djevojčicom, ljubljenim čedom i mnogim drugim nježnim izrazima, ljubi je i voli. Nestrpljivo iščekuje njezina pisma, i redovito joj piše, a kad se dogodi da dan ili dva ne dobije poštu, tuguje i pronalazi razloge zašto je tomu tako. Mašta o danima kad će ponovno biti zajedno.

Knjiga govori, dakle, o Prvome svjetskom ratu „iz rova“, iz perspektive običnoga redova, vojnika koji doduše nije posve običan – on je pisac s perom u ruci i sve svoje doživljaje zapisuje u jednu neveliku „bilježnicu“, od koje se ne razdvaja (bilježnica je stavljena na početak knjige koju predstavljamo – u pitanju je manje od devet stranica teksta, u izvorniku se radi o pet zajedno prišivenih listova). A i redovito piše svojoj supruzi. Nije uvijek mogao biti posve iskren i detaljan jer su vojne vlasti povremeno provodile cenzuru, kao u kolovozu 1915: „Draga moja prognanice, čini se da ćemo zbog više naredbe za dva dana morati predavati otvorena pisma – jedan će ih časnik čitati i cenzurirati te će biti poslana samo ona pisma u kojima nema nikakvih informacija ni komentara. Ta mjera ima jednu ozbiljnu manu – kontrolu će vršiti časnik koji nas poznaje, a u tim nam je okolnostima mrsko napisati i najmanju osobnu pojedinost, i najmanju intimnost – no mislim da će biti samo privremena te da su je uveli zbog potrebe da neki pokret ili događaj ostane tajan.“ Tada Barbusse supruzi piše samo sažete razglednice, prethodno je upozorivši da se ne bi iznenadila i zabrinula.

Riječ cenzura povremeno se pojavljuje i u posljednjem dijelu knjige, tamo gdje je Barbusse – već u pozadini fronta – slao supruzi dijelove rukopisa romana *Oganj* za korekturu te nezadovoljan pisao o tom što mu novinski urednici rade s tekstovima dok je roman izlazio u nastavcima: „Naposljetku, to njihovo izbacivanje psovski je zaista apsurdno. Začin prostote je gotovo nužan u općem tonu razgovora, poput češnjaka u nekim rustičnim obrocima, te ga čini dojmljivijim.“ (str. 192) Ili: „No nikako se ne mogu naviknuti na zamjenu izraza ‘za ime Božje’ izrazom ‘tako mi svega’! Tako preuređeni razgovori na mene ostavljaju jednak dojam kao i salata začinjena vodom.“ Ta, zamislite ljude koji u neljudskim uvjetima govore kao da su u crkvi – to naprosto ne ide jedno s drugim. A autor je želio prikazati rat onakvim kakvim ga je uistinu doživio, dakle bez ikakvih ograničenja i uljepšavanja.

Henri Barbusse je žestok protivnik rata, i o tom piše u svome romanu *Oganj* i u ovim pismima supruzi. Ističe da su za rat krivi nacionalisti i nacionalizam, koje oštro kritizira: „ako radikalno ne promijenimo sadašnje poimanje nacije, do njih [novih sukoba] će neminovno doći.“ (str. 183) Nešto dalje svoju je tvrdnju još jasnije iskazao: „Trenutačna je kriza logičan i neizbježan ishod nacionalnih taština i svatko treba preuzeti svoj dio odgovornosti. Dodao bih i da će za neko vrijeme – za deset ili dvadeset godina – uslijediti još jedan rat koji će do kraja upropastiti stari svijet, i ljudski, i novčano, ako dotada narodi koje se vodi u klaonicu napokon ne donesu jednostavnu i logičnu odluku da jedni drugima pruže ruku i premoste predrasude o tradicijama i rasama [...]“ (str. 186) Jedinu zaštitu od budućih ratova Barbusse vidi u socijalistima, a o socijalizmu piše da je to „jedina politička doktrina u kojoj se, s međunarodnog stajališta, nazire ne samo tračak čovječnosti, već i tračak razuma.“ (str. 186) Nažalost, u prvoj zemlji socijalizma, nastaloj u vrtlogu Prvoga svjetskog rata, vrlo se brzo izgubio razum, a potom i čovječnost – već u samome početku, a osobito u Staljinovo doba stradale su stotine tisuća i milijuni nedužnih. Barbusse to nije vidio – ili nije želio vidjeti. No to je tema za neku drugu priču.

Vratimo se ovoj knjizi. Zašto ju je bilo vrijedno objaviti i zašto je treba čitati. U hrvatskom je prijevodu objavljena u godini stote obljetnice početka Prvoga svjetskog rata. Vjerojatno je to bio važan poticaj Sanji Lovrenčić i njezinim suradnicama, a prijevod je dobio i financijsku pomoć francuske zaklade za pomoć objavljivanju francuskih knjiga. To su neke vanjske okolnosti koje su pripomogle da se hrvatsko izdanje pojavi. No knjiga je literarno i misaono vrijedno ostvarenje. Hrvatski se prijevod Smiljke Guštak s lakoćom čita. A tema je neobično važna i danas, kao i prije stotinjak godina kad su pisma nastala: rat, besmisao rata, ljudska snaga da se ratne strahote nadvladaju i prežive, autorova svijest o odgovornosti nacionalista i drugih zadržanih političara, o mogućnosti novoga velikog rata (što je s neviđenom preciznošću i prognozirao), o vlastitim mogućnostima da se bori za bolje sutra. O tom nam je na nastavi suvremene europske i svjetske povijesti svojedobno govorio i profesor Rene Lovrenčić. Siguran sam da bi se danas s nama ovdje radovao što se Barbusseove riječi mogu pročitati i na hrvatskome.

Damir Agičić

Hinko Krizman, *Dnevnik (1937.-1941.): Život u politici*, Tiskara Horvat – Gradski muzej Varaždin, Bjelovar – Varaždin 2014, 247 str.

U istraživanju svjetske, ali i hrvatske političke povijesti, memoarski i dnevnički zapisi pokazali su se kroz protekla vremena važnim izvorima. Takva građa nam, između ostalog, govori o čitavom nizu kompleksnih odnosa na najvišim političkim razinama te npr. svjedoči o pozadini formuliranja pojedinih odluka i međusobnim odnosima političara, koji nisu uvijek onakvi kakvima se prezentiraju široj javnosti. Izvori pisani u prvom licu doista nam često otkrivaju tko se (ili što se), poput Čarobnjaka iz Oza, skriva iza kulisa te kako se i zašto donose pojedine odluke. Stoga djela političara pisana u prvom licu često dovode u pitanje dojučerašnja monolitna promatranja prošlih politika. U takvim okvirima može se promatrati i ova knjiga, nastala radom Željka Karaule kao urednika, koji je vrijedno prikupljao po Hrvatskoj i Srbiji razasutu građu o životu i djelovanju Hinka Krizmana, poznatog hrvatskog odvjetnika i političara prve polovine i sredine 20. stoljeća.

Hinko (Henrik) Krizman (1881.-1958.), iako će nekima biti poznatiji kao brat poznatog slikara Tomislava Krizmana ili otac vrijednog povjesničara Bogdana Krizmana, doista je zavrjedio jednu ovakvu knjigu. Njenu glavninu čini upravo Krizmanov dnevnik, nastao u razdoblju od 1937. do 1941. godine. Dnevnik i drugi materijali okupljeni pod naslovom *Život u politici* pokazuju vrijednost Hinka Krizmana kao političara i intelektualca te pružaju uvid u kompleksnost osoba i događaja koji su ga okruživali u pojedinim vremenima. Makar ovaj naslov dobrim dijelom nije oslobođen jednostranog promatranja problematike, kao svako slično djelo pisano u prvom licu, ipak će zainteresiranoj stručnoj publici pružiti bezbroj novih saznanja i perspektiva koje vode boljem razumijevanju duha vremena.

Knjiga započinje kratkim opisom važnosti Krizmanova dnevnika, koji je i danas u originalu dio njegove osobne ostavštine, koja se čuva u Arhivu Jugoslavije u Beogradu. Potom slijedi *Predgovor* (str. 9-52), u kojem je Željko Karaula napravio dobar pregled života i djelovanja Hinka Krizmana. On otkriva i neke dosad manje poznate stvari iz Krizmanova života, poput da se u mladosti zanosio književnošću i kazalištem ili informacija kako je tijekom Drugog svjetskog rata provodio život u zatočeništvu. Makar je u nekim stvarima Željko Karaula mogao biti precizniji ili više propitkivati određene segmente Krizmanova života, ovaj dio nesumnjivo pruža dobar uvod u dnevničke zapise i korespondenciju, koji čine glavninu knjige.

Središnji dio knjige, kao što smo naglasili, čine dnevnički zapisi samog Hinka Krizmana (str. 53-171), pri čemu je datum prvog upisa 1. siječnja 1937., a posljednjeg 11. ožujka 1941. godine. Iako je dosta putovao, Krizman je u tom vremenu živio i djelovao u Varaždinu te vodio *Dnevnik* vezan prvenstveno uz svoj politički i publicistički rad. Doista, Krizman je polagao veliki značaj svom javnom djelovanju. Stoga dnevnički zapisi donose i podatke o knjigama te polemičkim člancima koje je u to doba objavio, dok privatne stvari gotovo i ne spominju.

Opseg i detaljnost pojedinih Krizmanovih datumskih zapisa ovisi očigledno o vremenu koje je na dnevnoj razini autor imao na raspolaganju, trenutnoj inspiraciji te osobnoj procjeni što je važno. Zato su neki datumi preskočeni u dnevniku, a drugi zapisi prilično kratki (npr. cijela veljača 1938. objavljena zauzima tek dvije trećine jedne stranice, pri čemu je za 9., 16. i 23. veljače zapisano samo „U Čakovcu“). Ipak, neki su zapisi prilično detaljni te otkrivaju Krizmanova mišljenja o raznim problemima; strahove, ali i ideje za prevladavanje prepreka (tako će npr. zapis datiran s 15. kolovozom 1939. zauzimati dobru stranicu i pol). U osnovi će ključne događaje, poput stvaranja Banovine Hrvatske, Krizman kroz više dana i puno detaljnije opisivati, često

rekonstruirajući i ocjenjujući kakve je razgovore pritom vodio s pojedinim akterima na višoj političkoj razini (npr. Trumbićem, Mačekom, knezom Pavlom, Šubašićem, Vilderom, Budisavljevićem itd.).

Krizman je u dnevnicima davao i svoje viđenje političkih akcija koje je on sam ili njegova stranka poduzimala. Naime, on je tada bio član Samostalne demokratske stranke te je nakon smrti Svetozara Pribićevića nastavio biti jedan od njenih istaknutih političkih operativaca. Iako nikad nije pretendirao da vodi stranku, grčevito se borio da se zadrži njen demokratski karakter i posebnost, kako u okvirima Seljačko-demokratske koalicije ne bi postala samo stranka hrvatskih Srba-podržavatelja politike HSS-a. Dnevnik tako pruža važan pogled „iznutra“ na ustrojstvo i djelovanje koalicije u navedenom razdoblju, zatim na (ne)suradnju političara okupljenih oko stranaka koje su na izborima za Narodnu skupštinu formalno nastupale kao Udružena opozicija. Pritom se otkrivaju dosad nepoznate napetosti u odnosima unutar Udružene opozicije, manje poznata trvenja na liniji HSS-SDS, ali i unutar same SDS. Događaje na unutarnjopolitičkom, ali i vanjskopolitičkom planu Krizman kroz dnevničku formu gleda prvenstveno s jakom dozom sumnje i kritike. Izlaz iz političke krize u kojoj se našla Jugoslavija vidio je u iskrenim pregovorima svih političkih aktera, demokraciji, zajedničkoj suradnji i akciji, pa će se neke njegove riječi u konačnici pokazati kao proročanske. Iako Krizman u tekstu, vjerojatno iz više razloga, bira što otkriva, valja razumjeti kako on u trenucima pisanja, a očito ni kasnije tokom života, nije planirao objaviti *Dnevnik*. On ga je vodio za svoju dušu, često pišući „sebi u brk“, ponekad krateći imena mjesta i osoba, a za današnjeg čitatelja možda i previše lakonski opisujući ključne elemente nekih razgovora ili impresije držanjem pojedinih sugovornika.

Kao *Dodatak dnevniku* (str. 173-175) donesena je kraća kronologija života i političkog djelovanja Hinka Krizmana. On je sam te ključne godine ukratko skicirao iza zadnjeg datumskog upisa u *Dnevnik*, ali naknadno, tokom 1950-ih.

Nakon toga, slijedi *Izbor iz korespondencije* (str. 177-246) u kojem je Željko Karaula napravio izbor od 34 pisma koje je Krizman tijekom svoje političke karijere, od 1910. pa do 1945., slao i primao. Kako se radi o razasutoj građi, koju je priređivač sakupio iz fondova Nacionalne i sveučilišne knjižnice, Hrvatskog državnog arhiva, ali i Arhiva Jugoslavije, treba doista pohvaliti trud, ali i upozoriti na mogućnost da postoji još ovakvih izvora.

Nakon toga slijedi indeks imena (str. 247) koji nažalost baš i nije najbolje napravljen. Dobar dio osoba koje se spominju u *Dnevniku* ili korespondenciji uopće ne nalazimo u indeksu (npr. Ivana Andresa, Maru Matočec ili Žigu Šola). Za druge osobe po indeksu bi se dalo zaključiti da ih Krizman gotovo i ne spominje, makar su puno prisutniji u tekstu (npr. kneza Pavla Karađorđevića), dok se treće navodi u više varijanti (u indeksu tako postoji odvojeno *Grol*, *Milan* i *Milan Grol*).

Na samom kraju knjige dolazi dodatak (osam nepaginiranih stranica). On se sastoji od faksimila dosjea Hinka Krizmana iz vremena njegova zatočeništva tokom Drugog svjetskog rata.

Positivna stvar knjige je što se u njoj nalazi više slikovnih priloga, kako samog Hinka Krizmana, tako i raznih političara s kojima je bio u kontaktu. To nam doista približava sam tekst. Ipak, treba se prigovoriti određenim nedosljednostima nastalim prilikom uređivanja. Naime, dok su neki navodi iz korespondencije i dnevnika popraćeni bilješkama, koje pojašnjavaju o kome ili čemu Hinko Krizman govori, na drugim, možda i važnijim mjestima – takvih fusnota nema. Ipak, i neke postojeće bilješke zapravo objašnjavaju općepoznate stvari ili su nedosljedne, druge opet slabo pojašnjavaju o kome se ili čemu u tekstu govori. U nekima se čak „zalomila“ i

faktografska greška (npr. odmah u prvoj bilješci vezanoj uz *Dnevnik* treba ispraviti godine banovanja Viktora Ružića u 1936.-1938.). Na ovakve „sitnice“ treba se obratiti pažnja.

Unatoč svim pobrojanim nedostacima *Života u politici* na kraju valja reći kako je doista vidljiv veliki trud uređivača da logički objedini čitav niz fizički razasutih, a po tipologiji raznorodnih izvora vezanih uz djelovanje Hinka Krizmana. Radi se o vrijednoj građi, koja je zaslužila objavu te će nesumnjivo istraživačima i zainteresiranoj javnosti pomoći u boljem razumijevanju prvenstveno političke, ali i gospodarske te socijalne povijesti prve polovine 20. stoljeća.

Stipica Grgić

Radu Harald Dinu, *Faschismus, Religion und Gewalt in Südosteuropa. Die Legion Erzengel Michael und die Ustaša im historischen Vergleich* [Fašizam, religija i nasilje u jugoistočnoj Europi. Historijska usporedba Legije Arhandela Mihaela i Ustaša], Harrassowitz, Wiesbaden 2013, 283 str.

Ova je knjiga nastala 2012. godine kao disertacija na Sveučilištu u Erfurtu u Njemačkoj, gdje je bila znanstveni plod doktorskog studijskog programa pod nazivom „Ljudsko dostojanstvo i prava čovjeka“. Radi se o komparativnom pristupu u kojem se uspoređuju središnji elementi fašizma, religije i nasilja rumunjske Željezne garde i ustaškog pokreta. Djelo je izašlo u seriji „Balkanološka izdanja. Povijest, društvo i kultura u jugoistočnoj Europi“ koja nastavlja seriju pod istim imenom i kojoj je Osteuropa-Institut na Freie Universität u Berlinu dao pokroviteljstvo.

Radu Harald Dinu se već prije istaknuo kao suurednik zbornika *Herrschaft in Südosteuropa: Kultur- und sozialwissenschaftliche Perspektiven* [Vladanje u jugoistočnoj Europi: kulturološke i sociološke perspektive] te kao stručnjak za interdisciplinarno istraživanje nasilja i vladanja. Ovim djelom Radu po prvi put predstavlja komparativnu povijest nasilja fašizma u jugoistočnoj Europi, iako slučaj Hrvatske predstavlja barem i dijelom srednjoeuropski primjer. Autor kombinira aktualne socio-kulturološke pristupe povezujući ih s povijesnim pitanjima.

Dinuova se studija prva bavi takvim odnosom fašizma i religije u Rumunjskoj i u Hrvatskoj dajući sistematsku analizu koja izoštrava pogled na svaku od tih tematika. Pritom autor ne ističe samo kompleksne osobne spojnice između klera i fašističkih pokreta, nego i traži odgovor na pitanje koliko su oba pokreta imali (kvazi)religiozne zahtjeve u smislu da su bili „političke religije“, dolazeći u sukob s domaćim crkvama ili ne.

Dinu pojašnjava u uvodu (str. 9-26) da nije sljedbenik strukturalističkih i kulturalističkih pristupa primijenivši fleksibilni pojam fašizma koji prikladno obuhvaća oba istražena pokreta. Komparativna analiza omogućuje jasno isticanje razlika kao i jedinstvenosti oba tematska objekta.

U poglavlju rani fašizam [Frühfaschismus] (str. 27-67) autor prvo predstavlja rumunjski pa zatim hrvatski slučaj. Dinu pokazuje niz paralela u razvojnim okolnostima oba pokreta podcrtavajući ozbiljniji problem etničke integracije u slučaju međuratne Jugoslavije. Razlog što je Željezna garda mogla narasti do trećeg pokreta po veličini u svoje vrijeme, Dinu povezuje s Prvim svjetskim ratom – „strojem brutalizacije svijeta“ (Hobsbawm, str. 66) – nakon kojeg je Rumunjska ostala prožeta čežnjom za širenjem državnog prostora.

U poglavlju o fazi pokreta [Bewegungsphase] objiju grupa (str. 68-131) autor ustanovljuje da su se te dvije faze odvijale u različitim političkim atmosferama. Legija je u vlastitoj državi mogla relativno nesmetano djelovati za razliku od ustaša koji su reagirali na domaće represije atentati-

ma na političare i intelektualce. Ustaše su stoga nastali izvan Jugoslavije, a njihova je najpoznatija žrtva, kralj Aleksandar, ubijena u inozemstvu. Dok su se ustaše smatrali braniteljima zapadne civilizacije, a Srbe držali glavnim neprijateljom, nasilni potencijal Legionara usredotočio se na „uvezenu državnost“ (str. 130), koju su smatrali neorganskom, prezirući Židove kao prirodne protivnike rumunjske države i kulture.

Poglavlje o fazi vladanja [Regimephase] (str. 132-203) je najduže poglavlje, predstavljajući istovremeno i Ahilovu petu Dinuovog djela. Kritičnom čitatelju će zapeti za oko da unatoč inicijalnoj autorovoj namjeri da se rumunjski i hrvatski slučaj tretira jednako i po opsegu simetrično, ustaškom se režimu ipak dodjeljuje puno šira analiza. To doduše nije ni sasvim neizbježno ni štetno, no zato autor zadovoljava vlastiti zahtjev da ne piše „povijest događaja ili ideja“, nego da istražuje fašističko nasilje kao „socijalnu praksu“. Potonje je autoru uspelo na uzoran način. Opis nasilja kao dijelom „komunikacijskog čina“ pridonosi objektivizaciji diskursa o nasilju koji se ponajprije na Balkanu vodi još i dan-danas mjestimice pod utjecajem raznih emocija.

Ocjenjujući odnos između religije i fašizma (str. 204-252) Dinu konstatira da oba pokreta dijele „sakralizaciju političkog“. Pritom se prema autoru mogu Željeznoj gardi i, u blažoj mjeri, ustaškom pokretu dodijeliti predikat „politička religija“ kao i „religiozni pokret“ (str. 227-229). To se ponajprije manifestiralo u rumunjskom slučaju u primjeru mučeničkog kulta ubijenog vođe Corneliua Codreanu iz kojeg se prije može iščitati predstavnika Weberove karizmatičke vlasti no što je to bio slučaj kod Pavelića. Ustaški je pokret bio sekularniji jer se u tridesetim godinama više orijentirao prema njemačkim i talijanskim uzorima. Željezna se garda pak može zbog njenog onostranog obećanja spasa tumačiti kao „političko-religiozni pokret obnavljanja“ (str. 254). Ulogu crkve u oba režima autor ocjenjuje donekle blago, istaknuvši relativno kritični stav rumunjsko-pravoslavne kao i Katoličke crkve prema dotičnim režimima, iako je došlo do znatne kolaboracije nekih uglednih predstavnika obiju crkava.

Zadnje poglavlje „Resümee“, odnosno zaključak rada je znatno kratak (str. 253-255). U njemu autor ponavlja uvodno prezentiranu namjeru da knjiga predstavlja doprinos povijesnom istraživanju o nasilju. Dinu na kraju još jednom ističe da mu nije bio cilj pisati povijest događaja ili ideja, nego istraživati „fašističko nasilje“ kao „socijalnu praksu“.

Koliko god treba poštivati autorove jezične i stručne kompetencije toliko treba i istaknuti njegovo nedostatan kritično oko za upitna jugoslavenska vrela koja ne bi uvijek izdržala objektivno ispitivanje. Lako bi se moglo steći dojam da se Dinu prostodušno poslužio izobilnim fondom „srpskohrvatske“ literature ne navodeći kritičke komentare. Bez obzira na te nedostatke u radu, mora se pohvaliti autora i zahvaliti mu za ovu zanimljivu i poučnu vanjsku perspektivu koja često donosi nove spoznaje i pridonosi domaćim istraživačima produbljenu vlastitog razumijevanja. Pohvale idu autoru ponajprije zbog vještog rabljenja jezičnog znanja kojim je ogromnu količinu višejezičnih izvora obradio na bravurozan način, popunivši dosadašnju prazninu. Pritom rad pokazuje poprilično zastrašujuću činjenicu za čitatelje da u zagrebačkim arhivima očito ne postoji građa koja bi bila korisna za ovu temu.

Nerijetko je prekoračivanje granice pristojnosti predbacivanje jednom djelu nedostatke koji su prvenstveno prepoznatljivi samo najstrožem čitatelju, a koji se pritom jedino navode kako bi se odradio i taj nečasni, no neophodni zadatak. Zato recenzentu ne pada lako istaknuti kako je pažljivija lektura stranih pojmova i imena mogla spriječiti nepotrebne greške kao dupliciranje riječi ili nedostatke bibliografske navode u kazalu literature. Također bi bilo poželjno u jednom radu takvog formata imati kazalo imena i pojmova, što bi uvelike pomagalo čitateljima u korište-

nju ove knjige. No obilan broj ilustracija ublažava tu činjenicu i obogaćuje ovo djelo te olakšava njegovo čitanje.

Za istraživanje novije povijesti jugoistočne Europe tema nasilja još uvijek predstavlja znanstveni desiderat u više pogleda. Iako spremnost za nasilje bez sumnje predstavlja jedan od sastavnih dijelova oba fašizma, kako u Rumunjskoj tako i u Hrvatskoj, taj se aspekt dosad ipak jedva istraživao. Bavljenje rumunjskim fašizmom bi svakako pripomoglo hrvatskoj historiografiji. Do sada – krajem 2015. godine – ne postoji niti jedan članak o Željeznoj gardi u enciklopedijama na hrvatskom jeziku, a da ne govorimo o opširnijim monografijama ili barem o skromnijim znanstvenim radovima. Zbog toga bi prijevod ove knjige na hrvatski jezik bio jako poželjan i koristan. Ponajviše bi komparativni pristup dobro došao jednom svježijem suočavanju s hrvatskom suvremenom povijesti.

Pritom još kritičnija rasprava o fenomenu nasilja i nekim vlastitim koncepcijama preostaje vjerojatno daljnjim radovima (drugih) autora. Čitanje ovog više nego čitljivog i brižno koncipiranog rada u svakom slučaju se ipak isplati. Prijevodi Dinuove knjige na rumunjski i na hrvatski jezik uvelike bi pridonosili objema historiografijama.

Dominik Ešegović

Ирина Огнянова, *Католическата църква и усташкият режим в Хърватия (1941-1945)*, Парадигма, София 2014, 412 str. [Irina Ognyanova, *Katolička crkva i ustaški režim u Hrvatskoj (1941-1945)*, Paradigma, Sofija]

Odnosom Katoličke crkve i ustaškog režima u vrijeme Drugoga svjetskog rata uz profesionalne povjesničare bavili su se dosad i brojni amateri. Kako se Nezavisna Država Hrvatska često upotrebljava u dnevno-političke svrhe, potreba za profesionalno napisanim knjigama koje bi bile temeljene na najraznovrsnijim izvorima iznimno je velika. Knjiga bugarske povjesničarke Irine Ognyanove druga je njena knjiga koja se bavi ustaškim režimom u Hrvatskoj u vrijeme Drugoga svjetskog rata. Prva knjiga *Национализъм и национална политика в Независимата хърватска държава 1941-1945 (Nacionalizam i nacionalna politika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj)* izašla je u Sofiji 2001. godine.

Uz predgovor (7-35), uvod (37-76), zaključak (367-372), bibliografiju (373-398), kazalo imena (399-402), popis skraćenica (403-404) te sažetke na hrvatskom (405-408) i engleskom jeziku (409-412) knjiga je podijeljena na četiri poglavlja: *Религиозният въпрос в теорията и практиката на усташкото движение* (Religiozno pitanje u teoriji i praksi ustaškog pokreta) (77-166), *Католическата църква и идеята за независима хърватска държава* (Katolička crkva i ideja nezavisne hrvatske države) (167-236), *Католическата църква и усташкото управление* (Katolička crkva i ustaška vlast) (237-326), *Ватиканът и Независимата Държава Хърватия* (Vatikan i Nezavisna Država Hrvatska) (327-372).

Kao što se vidi iz naslova poglavlja, Ognyanova se u knjizi bavi međuodnosom totalitarne, ustaške vlasti i Katoličke crkve u razdoblju postojanja Nezavisne Države Hrvatske. Promatra ga iz pozicije vlasti, pozicije Katoličke crkve prema ideji nacionalne hrvatske države, odnosa Crkve prema režimu i odnosa Vatikana prema ustaškom režimu.

Već u predgovoru Ognyanova ističe jaku vezu između nacije i religije u Srednjoj i Istočnoj Europi. Iako je pozicija Hrvatske unekoliko drugačija od pozicije istočnih susjeda koji su bili dio

Osmanskog Carstva i kojima su upravljali inovjerci, ipak je i u Habsburškoj Monarhiji Crkva odigrala ulogu branitelja potisnutih nacionalnosti u XIX. stoljeću.

U uvodu nalazimo prikaz političke situacije od sredine XIX. stoljeća pa do stvaranja NDH. Autorica postavlja pitanje karaktera ustaške organizacije. Ona nastaje kao izraz nemoći da se nepovoljno stanje po Hrvate u Kraljevini Jugoslaviji promijeni parlamentarnim putem. Ognyanova postavlja pitanje je li režim u NDH bio klerofašistički ili naprosto nacionalistički te zaključuje da je ustaški pokret od fašizma preuzeo metode borbe, ali da je ideološki to bio nacionalistički pokret koji je kao glavni cilj imao nezavisnu državu bez želje za širenjem izvan granica. U tim metodama stradavali su svi protivnici i Židovi koji su postali protivnici radi ustaške suradnje s nacističkom Njemačkom. Ustaški nacionalizam temelji se na hrvatskom državnom pravu koje je figuriralo kao osnova programa Stranke prava od njenog nastanka. Ustaše su nakon dolaska na vlast nastojale postići čistu, nacionalnu hrvatsku državu. Kako je etnička karta Hrvatske bila znatno složenija, u postizanju svoga cilja morali su se osloniti na silu. Srbi i Jugoslaveni bili su protivnici nezavisne hrvatske države i to se nalazilo u korijenima ustaškog poretka, a antisemitizam je bio uvoz iz Njemačke bez stvarnog uporišta u hrvatskom narodu ili u samom ustaškom pokretu. Progoni Židova su bili nametnuti sa strane, ali NDH je revnosno sudjelovala u holokaustu.

U prvom poglavlju *Религиозният въпрос в теорията и практиката на усташикото движение* (Religiozno pitanje u teoriji i praksi ustaškog pokreta) Ognyanova se bavi ulogom religije u ideološkom i praktičnom životu NDH. Za razliku od fašističkog i nacističkog režima ustaški režim ističe katoličanstvo kao jedan od osnovnih postulata svoje ideologije. Katolička crkva bila je jedna od osnova hrvatstva u prvoj Jugoslaviji. Kako je politički život bio kontroliran iz središta države katoličanstvo postaje jedan od načina oporbe režimu. Već frankovci početkom XX. stoljeća u osnovu svoga programa stavljaju hrvatstvo i katolicizam. Autorica u ovom dijelu ističe kako su dugo vremena u historiografiji slovački i hrvatski vladajući režimi Drugog svjetskog rata nazivani klerofašističkim dok danas postoje djela u Hrvatskoj koja odriču vezu ustaša i katolicizma. Ognyanova ističe da je veza ustaša i religije jaka, da su ustaše znali za osjećaje hrvatskog naroda te da su od Katoličke crkve tražili potporu ne bi li mogli vladati hrvatskim narodom. Uz to, većina vodećih političara NDH bili su religiozni i praktični vjernici. Religija je shvaćana i kao granica civilizacija te je tako uz pomoć religije Hrvatska dionik zapadne civilizacije za razliku od istočnih susjeda. Prelazak iz katoličke Monarhije u Jugoslaviju s pravoslavnim pritiskom za ustaše je bio ogroman nazadak i borba protiv hrvatstva. Samim time katolička vjera bila je jedna od osnova njihovog pokreta uoči i tijekom rata. Autorica zaključuje da je ustaški pokret sekularan, krajnje nacionalistički pokret koji širi bazu uz pomoć političkog katolicizma. Ističući predanost katolicizmu isticali su hrvatsku nacionalnu posebnost i nastojali privući što više Hrvata u svoje redove. Među pravoslavicima su vrhovi države radili razliku i za dio njih su tvrdili da nisu srpskog podrijetla iako su bili pripadnici Srpske pravoslavne crkve. Rješavanje srpskog pitanja do stvaranja Hrvatske pravoslavne crkve zamišljeno je tako da se dio pobije, dio iseli, a dio obrati na katoličku vjeroispovjest i asimilira. Već od ljeta 1941. počinje masovno pokatoličavanje pravoslavnih. U travnju 1942. stvorena je Hrvatska pravoslavna crkva. Deklamirani cilj je pretvaranje pravoslavaca u „lojalne građane“ i odmak od velikosrpskih ideja.

Usprikoš potrebi da se ističe katoličanstvo u svakoj prigodi, NDH je bila svjetovna država u kojoj je postojalo latentno neslaganje između ustaša i vrha Katoličke crkve. U tom odnosu bilo je i velikih sukoba s nadbiskupom Alojzijem Stepincom, kućnog pritvora, čak i priprema atentata. Uz katoličku vjeru toleriran je i islam te protestantizam zbog velikog broja Nijemaca. Razlozi su

želja za dobrim odnosima s Nijemcima i muslimanima. Srpska pravoslavna crkva je zabranjena 5. svibnja 1941. godine, a njena imovina konfiscirana.

U drugom poglavlju *Католическата црква и идеята за независима хрватска држава* (Katolička crkva i ideja nezavisne hrvatske države) Ognyanova bez dvojbe zaključuje da je većina klera bez razlike na poziciju unutar Crkve bila za nezavisnu hrvatsku državu. Vlasti Kraljevine Jugoslavije favorizirale su Srpsku pravoslavnu crkvu, odnos prema hrvatskom stanovništvu nije bio dobar te je s izvjesnim olakšanjem dočekano stvaranje nove države. Čak ni sklapanje konkordata s Vatikanom nije uspjelo u Kraljevini Jugoslaviji iako je 1935. predsjednik vlade Milan Stojadinović parafirao dogovor, a 1937. konkordat je prošao i u Skupštini. Konkordat je osuđen od strane Srpske pravoslavne crkve koja nije željela ravnopravnost vjera. Srpsko stanovništvo je potaknuto na prosvjede i od konkordata se odustalo. Ta kriza izazvala je širenje nacionalizma među klerom. Stvaranje Nezavisne Države Hrvatske dobilo je veliku podršku svećenstva. Zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac i sarajevski nadbiskup Ivan Šarić te većina biskupa izdali su okružnice i pozvali kler da pomogne u izgradnji i napretku NDH. Cijelo vrijeme rata kler je od najvišeg pa do župnih svećenika podržavao postojanje samostalne, nezavisne države. Među nižim klerom, a pogotovo hercegovačkim franjevcima, pojavljuju se i simpatije za ustaški režim. 124 svećenika je dobilo i ordene od vlasti. Katolička crkva je do kraja rata štitila pravo hrvatskog naroda na svoju državu. U Crkvi je prisutno antisrpstvo koje je najvidljivije među višim klerom kod sarajevskog nadbiskupa Šarića koji je u dosta prilika odobravao oštre mjere koje su provođene protiv Srba. Zanimljivo je pastirsko pismo iz ožujka 1945. gdje su za sukobe u NDH optuženi Srbi koji su već u prvim mjesecima nove države pokrenuli oružani otpor i radili na istrebljivanju Hrvata. Autorica nalazi razloge za antisrpske stavove klera u bojazni da se nakon rata ponovno ne uspostavi Jugoslavija.

Pitanje pokatoličavanja pravoslavnih i Židova u NDH izvrsno je obrađeno u knjizi. Ognyanova se protivi staroj tezi u historiografiji da je Katolička crkva pokrovitelj pokatoličavanja i da je Crkva jedva dočekala mogućnost da poveća broj svojih vjernika makar i nasilnim putem. Ognyanova dokazuje da je inicijativa za pokatoličavanje došla od strane ustaškog režima te je čak izazvala problem kod vrhova Katoličke crkve kako udovoljiti tome zahtjevu vlasti jer se to sukobljava s kanonima Crkve prema kojima se njen član može postati samo iskrenom željom poznavajući pravila vjere. Već u svibnju izdana su od strane Zagrebačke nadbiskupije pravila o prelasku na katoličku vjeru. U tim pravilima pokušava se otežati nasilno pokatoličavanje. Mogli su se primiti samo oni koji su to iskreno željeli, čistih pobuda, uvjereni u istinitost katoličke vjere. Osim toga kler je tražio da se to pitanje izuzme od civilnih vlasti.

U trećem poglavlju *Католическата црква и усташкото управление* (Katolička crkva i ustaška vlast) autorica ističe da uprkos jednoznačnosti odnosa klera u podršci nezavisnoj državi, odnos prema samom ustaškom režimu nije moguće jasno i nedvosmisleno odrediti. Uz aktivnu opoziciju koju su pružali pripadnici partizanskih i četničkih odreda Ognyanova smatra da je u NDH postojala i pasivna opozicija koju su utjelovljivali ljudi bliski HSS-u i vrhovi Katoličke crkve. Stepinac je u odnosima s Pavelićem bio pažljiv, nastojao je ne pružati aktivni otpor i ni u jednom trenutku ne dovoditi hrvatsku državu u pitanje. Bio je uvjeren da su i komunizam i nacizam zlo no u izboru između ta dva zla komunizam je smatrao većim. Ipak, u brojnim situacijama ukazivao je režimu na njegove pogrešne poteze, protivio se teroru kojeg je provodila ustaška vlast, protivio se i talijanskom i njemačkom utjecaju. Tijekom 1943. godine u više navrata je govorio protiv rasne teorije. Odnosi s Pavelićem i ustaškom vlasti pokvareni su već nakon potpisivanja Rimskih ugovora.

Ognyanova ističe pokušaje Katoličke crkve u zaštiti nacionalnih manjina. Već od lipnja 1941. Štepinac je počeo s upućivanjem pisama u kojima se protivi nečovječnim postupcima prema Srbima i Židovima i njihovom slanju u koncentracijske logore. Od 1942. već drži i javne propovjedi protiv terora nad Židovima, Romima i Srbima koji samo pomaže partizanima i jača partizanski otpor.

U četvrtom poglavlju *Ватиканът и Независимата Држава Хърватия* (Vatikan i Nezavisna Država Hrvatska) autorica analizira stav Vatikana prema NDH. Uloga pape Pia XII. sporna je u historiografiji. Papa je u komunizmu vidio najvećeg neprijatelja te je za vrijeme rata održavao službene odnose s Njemačkom i Italijom. Zbog toga se u historiografiji ističe da je ta politika bila oportunistička i da je na djelu bio klerofašizam. No u historiografiji postoje i oni koji tvrde da je Katolička crkva nevinna žrtva nacizma i fašizma. Isto vrijedi i za NDH. Papa je štitio katoličke interese u Europi i zalagao se za uspostavu mira te je od dijela historiografije optužen da nije ništa radio po pitanju progona Židova i Srba. Ipak, papa je često ukazivao da se protivi totalitarizmu, odnosi s Njemačkom i Italijom nisu uvijek bili najbolji. Vlasti NDH su od početka nastojale na punom priznanju nove države. U tome im je pomagalo i hrvatsko duhovništvo. Do priznanja nije došlo s obrazloženjem da je Vatikan striktno neutralan i da nove države ne kani priznavati do završetka rata. Priznanje je stiglo de facto te je u NDH poslan predstavnik. Iako je na početku na novu državu gledao sa simpatijama, nasilje u državi kod njega je dovelo do rezerviranog, a od 1943. godine i neprijateljskog stava. Autorica ističe da je često intervenirao u korist Srba i Židova. Ognyanova ističe i pogrešne zaključke historiografije da je Vatikan tijekom rata podržavao nasilno pokatoličavanje. Položaj Vatikana prema tom pitanju bio je sličan položaju hrvatskog klera. Bilo im je drago da se uvećava broj katolika, ali su im smetale metode kojima je to pokatoličavanje vršeno.

U zaključku, knjiga je korisno djelo, plod je dugogodišnjeg rada na brojnim izvorima i relevantnoj literaturi i pisana je objektivno. Autorica je dobro upućena u zbivanja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj te bi knjiga mogla koristiti svima koje zanima Hrvatska u Drugom svjetskom ratu, kako profesionalnim povjesničarima tako i zainteresiranoj javnosti. Velika je šteta što se vrlo mali broj ljudi u Hrvatskoj u dovoljnoj mjeri služi bugarskim jezikom te ne bi bilo loše razmisliti o prijevodu ovog iznimno kvalitetnog djela.

Igor Despot

Chil Rajchman, *Ja sam posljednji Židov: Treblinka 1942.–1943.*, prev. Mirna Herman Baletić, Fraktura, Zaprešić 2014, 159 str.

Knjiga *Ja sam posljednji Židov* Chila Rajchmana nastoji, na temelju osobnih iskustava, prikazati surovost i okrutnost njemačkih logora smrti kako se ti tragični događaji ne bi zaboravili te ujedno služi kao uvid u sam logor Treblinka od kojeg je danas malo što ostalo. Knjiga je nastala na temelju autorovih zapisa što ih je na jidišu bilježio odmah nakon bijega iz logora 1943. godine, koji su međutim objavljeni tek 2009. godine, najprije u francuskom prijevodu, a zatim i na drugim jezicima.

Chil Rajchman rođen je 1914. godine u Lódžu u Poljskoj, gdje je izbjanjem Drugog svjetskog rata prisiljen mijenjati razne lokacije, da bi na kraju zajedno sa najmlađom sestrom bio 1942. godine transportiran u Treblinku, oko stotinu kilometara sjeveroistočno od Varšave. Dok je njegova sestra odmah ubijena, Rajchman je u tom logoru smrti preživio dugih deset mjeseci te

je zatim uspio pobjeći sa manjom skupinom logoraša nakon pobune 2. kolovoza 1943. godine. Potom je dospio u Varšavu, gdje je dočeka kraj rata, zapisujući u međuvremenu svoja iskustva iz logora. Nakon rata emigrirao je u Urugvaj, preminuvši 2004. godine.

Prijevod Rajchmanovih zapisa treba promatrati u kontekstu dominantne uloge koju su osobna svjedočanstva u međuvremenu zadobila u predstavljanju holokausta. Od razmjerno manjeg broja prijevoda na hrvatskom jeziku, među svjedočanstvima koja uz memoarsku imaju i bitnu etičku i književnu vrijednost, treba svakako spomenuti iznimno sugestivna svjedočanstva iz Auschwitza Prima Levija poput njegove poznate knjige *Zar je to čovjek*, prevedene 1993. godine. Iz tog je razloga prijevod Rajchmana vrijedan, tim više jer su o logoru smrti Treblinci, zbog malog broja preživjelih, sačuvana svjedočanstva rijetka. K tome je riječ o prvom prijevodu nekog svjedočanstva o Treblinci na hrvatskom jeziku. Što se tiče drugih svjedočanstava, treba spomenuti ona Richarda Glazara koji je usmeno svjedočio i u poznatom dokumentarnom filmu Claudea Lanzmanna *Shoah*, kao i zapise „Pakao Treblinke“ sovjetskog novinara i pisca Vasilija Grossmana koji je ušao u Treblinku 1944. godine. Među recentnim historiografskim djelima o logoru Treblinka ističe se obuhvatna knjiga Chrisa Webba i Michala Chocholatýja, *The Treblinka Death Camp. History, Biographies, Remembrance* (2014), u koju su uključena i svjedočanstva i sjećanja.

Predgovor Rajchmanovim zapisima (str. 13-26) napisala je francuska povjesničarka Annette Wieviorka, specijalistica za problematiku holokausta. Na hrvatski jezik je 2008. godine prevedena njezina knjižica *Kako objasniti Auschwitz svom djetetu*. A. Wieviorka je Rajchmanove zapise stavila u kontekst drugih svjedočanstava o Treblinci i dosadašnjeg znanja o tom logoru smrti.

Rajchmanova knjiga strukturirana je u 19 veoma kratkih poglavlja koja kronološki prate njegov dolazak u logor 1942. do bijega 1943. godine. Knjiga je pisana u prvom licu, opisujući vlastito iskustvo, kao i logorašku svakodnevicu, ispunjenu svjedočenjem stalnih ubijanja, svakodnevnom mukotrpnom radu (većinom na uklanjanju ubijenih i njihovih tragova) i bijednim uvjetima života.

Prvo poglavlje, „U zapečaćenim teretnim vagonima prema nepoznatom odredištu“, opisuje deportaciju Židova od željezničke stanice Lubartów, nedaleko od Lublina, prema logoru. Židovi su bili transportirani pretrpanim vagonima bez ikakvih saznanja o odredištu, a ukrajinski stražari, osim što su odbijali davati bilo kakve informacije o odredištu, često su koristili priliku kako bi iznudili dragocjenosti od zatočenih Židova. Autor je u transportu putovao zajedno s devetnaestogodišnjom sestrom Rivkom, svojim prijateljima i poznanicima, među kojima je – pored snažne neizvjesnosti – većinom vladalo uvjerenje da idu u Ukrajinu gdje će biti prisiljeni na rad.

Iduće poglavlje „Ulazimo u šumu. Pred našim očima: prizori smrti. Muškarci desno, žene lijevo!“ opisuje ulazak vlaka u logor i izlazak iz vagona uz glasne naredbe praćene udarcima, kao i o razdvajanju muškaraca i žena. Tu se Rajchman odvaja od svoje sestre koju više nikada neće vidjeti. Uslijedilo je skidanje odjeće, ostavljanje kofera i predavanje dragocjenosti. Rajchman je zatim odabran zajedno s nekolicinom drugih muškaraca da prenosi teške terete s ogromnih hrpa gdje su bile osobne stvari prikupljene od transportiranih osoba na mjesta gdje se prtljaga detaljno pregledavala i razvrstavala. Pritom je šokiran brutalnim ponašanjem vojnika koji su njegovu skupinu svako malo batinali ako su bili spori.

U trećem poglavlju „Opis logora“ Rajchman daje kratak opis logora Treblinke. Navodi da su se kod perona na koji su dolazili transporti nalazile dvije barake, jedna za skupljanje donesene hrane, a druga za skidanje žena i djece, dok su se muškarci svlačili na otvorenom. Osim baraka

za spavanje, u blizini je bila baraka za SS-ovce. Autor spominje i ogroman prostor namijenjen skupljanju odjeće i obuće. Opisuje zatim put prema plinskim komorama, koji „podsjeća na aleju u kakvom javnom parku“ (str. 36), kroz koji ljudi moraju trčati goli. Na kraju ovoga puta je bijela zgrada u čijoj su unutrašnjosti, kako navodi autor, hodnici ukrašeni cvijećem i opremljeni ručnicima. Plinske komore u zgradi autor opisuje kao sobe, njih deset, po mjeri sedam sa sedam metara, što se donekle poklapa sa zapisima iz drugih izvora, iako neki povjesničari navode da su one bile manje. Usred komora se nalaze tuševi, a vrata su obložena vunom. Na vratima ovih komora SS-ovci guraju ljude u prostoriju.

„Postajem brijač“ naziv je poglavlja u kojemu Rajchman prikazuje događaje koji su doveli do njegovog dolaska na poziciju brijača, trenutak koji se pokazao presudnim za njegovo preživljavanje. Rajchman je prvotno radio na razvrstavanju odjeće, kao i novca, satova, dragocjenosti itd. pronađenih u odjeći. Takva zaduženja zabilježena su i u drugim izvorima, a prema navodima u Treblinci je radila skupina od oko 700 do 800 Židova zaduženih za razne poslove od razvrstavanja prtljage do nošenja mrtvih. Njih su njemački čuvari uzimali iz redova novopridošlih logoraša. Tako se Rajchman prilikom rada na razvrstavanju prtljage javlja na poziv SS-ovca koji je tražio brijače. Zadatak mu je bio da ženama prije odlaska u komore šiša kosu. Upravo će ga ovaj posao spasiti od plinskih komora.

U petom poglavlju naslovljenom „Prva noć u baraci. Mojshe Etinger govori da je preživio i da si to ne može oprostiti. Drugi mole večernju molitvu i izgovaraju kadiš“ Rajchman opisuje razgovore sa drugim zatvorenicima u baraci, pri čemu također susreće poznanika iz mlađih dana. Ovo poglavlje donosi malo detaljniji uvid u svijest židovskih zatvorenika, osjećaj izdaje i očaja kao i kolektivnu tugu radi odvajanja i smrti bližnjih.

U šestom poglavlju „Radim kao brijač. Haljina moje sestre. Posljednja želja jedne stare gospođe. Pjevamo“ autor izuzetno sugestivno opisuje šišanje dezorijentiranih i uplakanih golih žena koje idu u plinske komore. Nakon šišanja žena, „ubojice“, kako Rajchman naziva čuvaru logora, traže od brijača da pjevaju, a onaj koji ne pjeva dobiva batine. Za vrijeme ovog pjevanja žene su ugurane u plinske komore i pušten je plin. Situaciju u kojoj su se brijači našli Rajchman opisuje sljedećim riječima: „Imam vremena razmisliti i spoznajem užas, pakao kojim sam okružen. Ubojice nas tjeraju da šišamo svoje sestre, a mi, mrtvi s odgodom, poslušno radimo pod prijetnjom biča. Oduzeli su nam razum, a mi za njih nismo ništa doli alat.“ (str. 53-54).

U poglavlju pod nazivom „Novi transporti. Š'ma Izrael u plinskim komorama. Prva odluka o bijegu. Posljednji dani u logoru br. 1“ autor u kratkom odlomku navodi prve razgovore o bijegu koje je vodio s drugim logorašima. Također su se dogovarali kako će pri razvrstavanju prtljage (što je autor još uvijek povremeno trebao raditi) pomalo skupljati novac i vrijedne stvari kako bi ih mogli iskoristiti nakon bijega iz logora. Uskoro je jedan od logoraša uhvaćen s novcem u džepu i potom ubijen što će dodatno demoralizirati autora i njegovu skupinu.

„Treblinka – logor br. 2. Postajem nosač leševa. Vadimo zlatne zube iz usta mrtvih. Tehnika prenošenja leševa“ naziv je sljedećeg poglavlja u kojemu se autor prisjeća kako je dobio novi posao. Postao je nosač mrtvih, što se pokazalo kao fizički najteži posao. Radio je zajedno s još jednim nosačem s kojim je na improviziranom nosilu morao prenositi mrtve iz plinskih komora prema jamama. Prije nego što polože tijelo u jamu svakog mrtvacu moraju pregledati drugi zatvorenici tzv. „zubari“ koji provjeravaju imaju li mrtvaci zlatne, metalne ili ukrašene zube kako bi ih izvadili.

Sljedeće poglavlje „Drug Jankel me uzima u svoju ekipu. Sanjam lijepi san o svojoj mrtvoj majci. Aleja obješenih Židova“ opisuje Rajchmanovo zblizavanje s jednim od nosača o kojemu

samo saznajemo ime Jankel. Dogovara se da će raditi s njime u paru. Rajchman spominje kako je sanjao majku te da je zahvalan što je umrla ranije i nije morala proživjeti geto i deportacije. Također saznajemo kako su se neki logoraši u barakama objesili tijekom noći, što prema autorovim riječima nije bio rijedak slučaj.

U desetom poglavlju „U kolonama krećemo na rad. Krvavo piće moga susjeda. Skok u duboki ponor“ nastavlja se opis logorske svakodnevice. Detaljnije je donesen prikaz poslova koje su vršili sami zatvorenici. Svakog jutra iz baraka prvo izlaze „tehničari“ zaslužni za održavanje motora kojima se pumpa plin u plinske komore. Nakon njih izlaze „zubari“ koji pregledavaju usta mrtvih kako bi izvadili zlatne, metalne ili bilo kakve ukrašene zube. Idući su „stolari“ čiji je posao rad na barakama i ostalim zgradama u logoru. Postoji također i skupina koju autor naziva „Schlauchkommando“, čiji je posao da čiste krv na putu koji vodi do plinskih komora. Ova skupina isto tako mora prati zidove i pod komora, a soboslikar svaki dan ponovo boji zidove prije dolaska novog transporta. Nakon ovih skupina idu ostali, najprije „rampaši“ koji vade usmrćene ljude iz plinskih komora, kojima se pridružuju nosači koji ih prenose do jama, zatim kuhinjski radnici, ljudi zaduženi za pregledavanje prtljage i dr.

Jedanaesto poglavlje „Preraspoređen sam u odred zubara. Četrdeset osam sati u plinskoj komori. Suludo trčanje prije i nakon ubijanja plinom. ‘Zubarska’ tehnika. Dobivam batine jer su mi promakli zlatni zubi“ donosi detaljniji uvid u zubarski posao koji autor dobiva nakon četiri tjedna rada kao nosač. Tu opisuje posao u kojemu je morao odvajati zlato, plombe, platine ili druge metale iz zubiju mrtvih dok ih nosači prenose do jama. Ovo je bio lakši posao od nošenja, ali se kažnjavalo ukoliko bi čuvari uočili da su kod nekih od trupala u jamama ostali ukrašeni zubi. Osim toga, autor opisuje i vađenje mrtvih iz plinskih komora i njihovo prenošenje do velikih masovnih grobnica. Kasnije će ova trupla biti spaljivana kako bi se dokazi genocida uništili.

U dvanaestom poglavlju „Židove iz Ostrowieca u plinske komore odvođe noću. Odupiru se. Matias, zapovjednik logora, je ranjen... Još jedan incident. U plinskim komorama dolazi do okršaja“ autor donosi podatke o transportima koji redovito pristižu. Prema Rajchmanovom svjedočanstvu transporti dolaze svakodnevno, s oko deset tisuća ljudi dnevno. Tijekom eliminacije skupine Židova iz Ostrowieca došlo je u noći do okršaja između desetak muškaraca koji su pružili otpor i čuvara koji ih ubijaju ispred samih komora.

Iduće poglavlje „Život u baraci. Epidemija tifusa. ‘Lazaret’“ prikazuje nam svakodnevne probleme logoraša poput neprekidnog rada, iscrpljenosti, stalnog batinjanja, fizičke kao i psihičke boli, žeđi, gladi i nedostatka higijene. Spominje se također i veoma razuman strah od bilo kakvog oboljenja. Ovaj strah je pogotovo vladao među zatvorenicima koju su činili tzv. radničku službu kojoj je i sam autor pripadao, pošto bi oboljeli bili brzo ubijeni i zamijenjeni. U logoru uskoro dolazi do izbivanja tifusa zbog bijednih higijenskih uvjeta, a mnogi zarobljenici su imali vrućicu i svrab.

Četrnaesto poglavlje „Obersturmführer Franz i njegov pas Bari. Ubojice piju u čast dolaska engleskih Židova. Novi ‘stručnjak’“ iznosi kratak opis sadizma logorskih čuvara. Rajchman u ovom poglavlju također spominje peći za spaljivanje tijela, na koje se prešlo umjesto dotadašnjeg polaganja tijela u jame. Opisan je i dolazak SS-ovca Herberta Flossa, stručnjaka za kremiranje mrtvih, koji prema Rajchmanovom svjedočanstvu mijenja postojeće peći kako bi se povećao kapacitet spaljivanja.

U petnaestom poglavlju nazvanom „Okolo dvije stotine i pedeset tisuća tijela odlazi u dim. Transporti bugarskih Židova. Glazba ne prestaje“ autor opisuje vađenje tijela iz jama u koje su bacana nakon plinskih komora kako bi ih se spaljivalo i time izbrisao svaki trag zločina. Same

peći bile su premještene blizu jamama kako bi se skratilo vrijeme prenošenja tijela, pri čemu su se prema autorovim tvrdnjama koristili i strojevi za iskopavanje. Rajchman također bilježi kako je jedna od peći bila postavljena u blizini jame na koju se proširila vatra iz peći uz pomoć jakog vjetera. Treba također uzeti u obzir da su brojevi trupala u spomenutim jamama veoma diskutabilni.

U narednom poglavlju naslovljenom „Gradi se još učinkovitija peć. Nekoliko dana bez transporta. Dobivamo vijesti o pobuni u Varšavskom getu. Brišu se svi tragovi masovnog ubojstva. Sijemo vučiku. Himmler posjećuje Treblinku“ opisana je gradnja nove peći mnogo većeg kapaciteta, odmah nasuprot plinskih komora, kako bi se ubrzalo spaljivanje leševa. Rajchman tu spominje kako muški logoraši od žena dopremljenih transportom iz Varšave saznaju o otporu varšavskih Židova u getu, što pojačava njihove namjere za oslobođenjem i bijegom. Na kraju poglavlja autor kratko opisuje Himmlerov posjet logoru 1943. godine, koji je i dokumentiran u izvorima, a treba spomenuti da je Treblinka bila jedan od tajnih logora Operacije Rajnhart izravno podređene Himmlerovom uredu u Berlinu.

U poglavlju „Jako vruć dan. ‘Bižuterija’. Mikolaj i Ivan. Ubojica ‘Cake-cake’“ Rajchman piše o brutalnom ponašanju vojnika u logoru – SS-ovaca i „ukrajinskih pomagača“ (str. 135) – koji su logoraše na radu učestalo bičevali, tukli, mučili i ubijali. Prikazana je sva odsutnost morala i suosjećanja s čime su svakodnevno suočeni logoraši.

Osamnaesto poglavlje „Pripremamo pobunu. Pesah u baraci. Ustanak u Treblinci“ donosi pojednostavljen opis bijega iz logora. Plan je bio doći do oružja iz oružnice nakon što izrade duplikat ključa. Zatim je planirano da se zapale plinske komore, napadnu SS-ovci i Ukrajinci i da im se uzme oružje. Dana 2. kolovoza 1943. dvama pucnjevima dan je znak za pobunu. Logoraši pale plinske komore i napadaju ukrajinske čuvarе i SS-ovce. Potom pokušavaju pobjeći režući ogradu od bodljikave žice, gdje mnogi i pogibaju od mitraljeske vatre. Rajchman uspijeva proći kroz žicu i s nekolicinom logoraša izaći iz logora, bježeći dalje od potjere prema obližnjoj šumi.

U posljednjem poglavlju „Upadamo k jednom seljaku. Ubojice nas traže. Odlazim u Varšavu. Srećem jednog čovjeka. Žele me predati policiji. Stižem u Varšavu“ Rajchman opisuje lutanje njegove umorne i izgladnjele skupine šumama i seoskim krajevima. Rastaje se od svoje grupe i sam se upućuje prema Varšavi. Putem se na kraće vrijeme skrivao kod jedne seoske obitelji od koje je dobio pomoć. Na kraju dolazi do Varšave, gdje uz pomoć prijatelja uspijeva preživjeti ostatak rata. Rajchman svoje zapise završava sljedećim riječima: „Da, preživio sam i slobodan sam, ali čemu sve to? Često si postavljam to pitanje. Da bih mogao govoriti o ubojstvima milijuna nevinih žrtava, svjedočiti o nevinnoj krvi koju su prolili njihove ubojice. Da, preživio sam da bih svjedočio o tom strašnom stratištu: Treblinci.“ (str. 157).

Zapisi i bilješke koje je Chil Rajchman pisao odmah nakon desetomjesečnog boravka u logoru Treblinka 1942. i 1943. godine daju uvid u masovne zločine počinjene nad deportiranim Židovima. Zbog oskudnih materijalnih ostataka logora Treblinke i malog broja preživjelih, i danas u javnosti nedostaje potpunije poznavanje svih aspekata tog logora smrti, namijenjenog dakle istrebljenju, a ne radnog logora kao što su to bili neki drugi. Tu se nalazi velika važnost osobnih svjedočanstava preživjelih poput ovdje prikazanih Rajchmanovih zapisa. Oni omogućavaju detaljnije upoznavanje sa svakodnevicom života u logoru, kao i načina funkcioniranja logora smrti te razmjera stradanja i broja žrtava. Rajchmanovi zapisi nude dakako vlastiti, subjektivni pogled koji sadrži i nepreciznosti i pogreške oko brojki, datuma i nekih drugih pojedinosti, kao i detalje koji se čitatelju mogu činiti nelogičnima ili pak ostaju nejasni. No njihova je vrijednost upravo u tome što nude osobni pogled i izravno iskustvo jednog od rijetkih pojedinaca koji je preživio Treblinku.

Niko Suman

Znanstveni i stručni skupovi

Druga medievistička znanstvena radionica u Rijeci, Filozofski fakultet, Sveučilište u Rijeci, 10-11. listopada 2014.

Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Rijeci i Odsjek za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU organizirali su dvodnevni znanstveni skup na Filozofskom fakultetu u Rijeci (10. i 11. listopada 2014) pod nazivom Druga medievistička znanstvena radionica u Rijeci. Cilj radionice je bio okupiti mlade istraživače, doktorande, poslijedoktorande i docente koji se bave srednjovjekovnom povijesti i kulturnom baštinom kako bi se predstavila njihova istraživanja, razmijenile ideje i međusobnim upoznavanjem proširila mreža hrvatskih i stranih istraživača. Na skupu je prisustvovalo preko trideset izlagača, organiziranih u devet sekcija koje su se održale u prijepodnevnim i poslijepodnevnim satima prvoga dana skupa. Osim samih sekcija održale su se i tematske radionice s ciljem raspravljanja i ponude novih metodoloških pristupa istraživanja srednjega vijeka, te predstavljanje Zbornika radova s Prve medievističke znanstvene radionice u Rijeci.

Prije početka rada sekcija održan je pozdravni govor Predraga Šustara, dekana Filozofskog fakulteta u Rijeci, u kojemu je zaželio dobrodošlicu sudionicima skupa u ime institucije domaćina. Nakon pozdravnog govora uslijedilo je uvodno predavanje pod nazivom *Folk memory of medieval kings of Hungary* koje je vodio Janos M. Bak (Department of Medieval Studies, CEU, Budapest). U predavanju su bili prikazani neki od primjera kako su srednjovjekovni kraljevi Ugarske ušli u narodnu predaju. Po završetku uvodnog predavanja održana je kratka pauza za kavu nakon koje se pristupilo paralelnom održavanju prvih triju sekcija.

Sekcija 1A, pod nazivom *Administration, Education, and Warfare under the reign of King Sigismund* bila je moderirana od strane Katalin Szende (Department of Medieval Studies, CEU, Budapest) i Damira Karbića (Odsjek za povijesne znanosti ZPDZ HAZU, Zagreb), a unutar same sekcije su održana četiri izlaganja.

Prvo izlaganje održala je Suzana Miljan (Odsjek za povijesne znanosti ZPDZ HAZU, Zagreb) pod nazivom *Comites et vicecomites of the County of Zagreb during the reign of King Sigismund of Luxembourg*. U njemu je prikazan način na koji su bili birani grofovi i vikonti na području Zagreba, te što je sve moglo utjecati na njihov izbor. Isto tako je izlagačica prikazala skupinu plemenitih sudaca na području Zagrebačke županije radi bolje usporedbe te iste društvene skupine na području sjeveroistočne Ugarske koja je bila prikazana u drugom izlaganju.

Drugo izlaganje održao je István Kádas (Eötvös Loránd University, Budapest) pod nazivom *The Society of the Noble Judges in Northeast Hungary Under the Reign of King Sigismund*. U izlaganju je prezentirano kako su titule sudaca zadržane unutar manjeg broja plemićkih obitelji. Isto tako je prikazano da u prvoj polovici 15. st. *iudices nobilium* predstavlja važnu titulu koja određuje utjecajnu socijalnu skupinu u sjeveroistočnoj Ugarskoj.

Treće izlaganje pod nazivom *The release of the prisoners of the battle of Nicopolis. The case of the illegitimate son of count Louis II of Flanders* održao je Emir O. Filipović (Filozofski fakultet Sarajevo). U izlaganju je objašnjeno kako je pronađen jedan dokument u Državnom arhivu u Dubrovniku u kojem su opisani uvjeti oslobođanja Viktora, izvanbračnog sina Louisa II od Flandrije te je opisan njegov daljnji život na osnovi dostupnih dokumenata.

Posljednje predavanje u sekciji IA održala je Silvie Vančurová (Univerzita Karlova v Praze) pod naslovom *Croatian students at the Prague University*. U njemu je na osnovi dostupnih informacija pokušala odrediti koliko je studenata došlo iz Hrvatske na praško sveučilište, te je opisan i način kako su studenti donijeli ideje Jana Husa na prostor Kraljevine Hrvatske.

Pod nazivom *In ecclesia, in terra, in via – prostor u umjetničkoj baštini srednjovjekovlja* je održana sekcija IB. Bila je moderirana od strane Vladimira Gossa, profesora emeritusa na Filozofskom fakultetu u Rijeci. Na sekciji je bilo ukupno pet izlagača.

Prvo izlaganje u ovoj sekciji je održala Nikolina Belošević (Odsjek za povijest umjetnosti FFRI) pod naslovom (*Pre)oblikovanje crkvenih prostora u ranomu srednjemu vijeku*. U izlaganju je prikazano kako je razvoj liturgije utjecao na uređenje crkvenog interijera i različitih promjena koje su dovele do afirmacije romanike kao umjetničkog pravca u ranom srednjem vijeku.

U drugom izlaganju naslovljenom *Via regis Colomani* koje je održao Danko Dujmović (Odsjek za povijest umjetnosti FFRI) predstavljene su rekonstruirane trase Kolomanove ceste, te je naglasak stavljen na razvoj prometnica kao jednih od ključnih čimbenika u oblikovanju područja srednjovjekovne Slavonije.

Barbara Španjol-Pandelo (Odsjek za povijest umjetnosti FFRI) održala je treće izlaganje naslova *Prostor svetišta i uloga korskih klupa*. U njemu je prezentirano kako su korske klupe utjecale na promjene u interijeru svetišta i analizirali su se razlozi koji su doveli do uništenja brojnih primjeraka klupa.

Pretposljednje izlaganje u ovoj sekciji održala je Maja Cepetić (Odsjek za povijest umjetnosti FFRI), pod nazivom *Uloga cesta i puteva u oblikovanju srednjovjekovnog kulturnog krajolika – primjeri s područja biskupskih posjeda Dubrave, Ivanića i Čazme*. U izlaganju se analizira kontinuitet prometnica iz antike u srednji vijek, i koji su utjecaj sukladno tome imale na okolni prostor Dubrave, Ivanića i Čazme.

Peto i posljednje izlaganje u ovoj sekciji održano je pod naslovom *Notarska knjiga Antonia de Renno de Mutina: izvor za poznavanje riječkog srednjovjekovnog urbanizma*. U njemu je Petra Predoević Zadković (Odsjek za povijest umjetnosti FFRI) govorila o važnosti ovog povijesnog izvora za proučavanje svakodnevne srednjovjekovne Rijeke. Također je razmotrila i sve dosadašnje analize te knjige uz osvrt na utvrđivanje točnog sadržaja pojmova koji su relevantni kod istraživanja riječkog urbanizma u povijesno-umjetničnom aspektu.

Sekciju IC moderirala je Marija Karbić (Hrvatski institut za povijest, Zagreb). Održana je pod nazivom *Srednjovjekovna crkvena povijest* i na njoj su izlagala tri izlagača.

Prvo izlaganje naziva *Social context of Hungarian royal donations to Church in Dalmatia (1102 – 1301)* održala je Judit Gál (Eötvös Loránd University, Budapest). U njemu se analiziralo trideset i devet kraljevskih darovnica izdanih Crkvi nakon Kolomanove krunidbe pa sve do izumiranja dinastije 1302. godine, a čija uloga do sada nije bila dobro istražena, te također kakav je bio politički i ekonomski utjecaj tih darovnica.

Drugo izlaganje održala je Franka Horvat (Department of Medieval Studies, CEU, Budapest), pod nazivom *Umjetnički transferi preko Jadrana: primjer crkve sv. Krševana u Zadru*. Rad analizira izvor uzora za freske u crkvi sv. Krševana u Zadru, te pokazuje kako su one nastale pod bizantskim utjecajem premda su autori našli nadahnuće na području Apulije. Ujedno se analizira jaki bizantski utjecaj na Apuliju koji je ostao i nakon normanskog osvajanja.

Završno izlaganje u ovoj sekciji održao je Kristijan Bertović (Department of Medieval Studies, CEU, Budapest) pod naslovom *Patronat Frankapana nad redom Sv. Pavla prvog pustinjaka*.

U ovom izlaganju autor opisuje odnose između Frankapana i Pavlina te kako se utjecaj na ovaj red odražavao u životu i politici Frankapana.

Svršetkom prvih triju sekcija odmah se pristupilo paralelnom izvođenju sljedećih triju sekcija, nakon kojih je uslijedila pauza za ručak.

Sekcija 2A *Old and new topics, approaches and methodologies in medieval archeology I* organizirana je u suradnji s Nikolinom Antonić (PDS medievistike FFZG) i Goranom Bilogrivićem (Odsjek za povijest FFZG). Moderator je bio József Laszlovsky (Department of Medieval Studies, CEU, Budapest). Sekcija je imala tri izlagača.

Prvo izlaganje održala je Miona Miliša (Odsjek za konzervaciju-restauraciju UMAS), pod nazivom *Predromanička pleterna skulptura: problem terminologije motiva u kamenu / Pre-Romanesque interlace sculpture: a problem of stone motif terminology*. U izlaganju je prezentirana problematika korištenja stručnih termina i nomenklature za istraživače kamenih motiva, u vidu toga što se često mijenja nazivlje termina i terminologija postaje nekoordinirana, te u konačnici taj problem može usmjeriti istraživača na pogrešan put.

Drugo izlaganje održao je Goran Bilogrivić (Odsjek za povijest FFZG), naslovljeno *The Pre-Romanesque in Zagreb? On the disappearance and discovery of the pluteus from Novigrad with a deer hunt display*. Radi se o usporedbi predromaničkih fragmenata koji prikazuju lov na jelena, od kojih je jedan nestao tijekom Drugog svjetskog rata, ali sličan prikaz je nađen u jednoj kući u Zagrebu, te njegova sličnost sa originalnim prikazom pokazuje da su fragmenti autentični. Cilj rada je bio iznijeti argumente koji će podržati tezu o autentičnosti fragmenata.

Posljednje izlaganje u ovoj sekciji održala je Jana Škrgulja (FFZG) pod nazivom *Problem etničkog identiteta i arheološkog materijala tzv. germanskog kulturnog kruga – odabrani primjeri iz prve polovine 6. stoljeća iz Srijema i Dalmacije / The problem of ethnic identity and archaeological material of the so-called Germanic cultural circle – selected examples of the first half of the 6th century from Srijem and Dalmatia*. U izlaganju je zastupana teza kako je neodgovorno povezivati određena etnička obilježja sa pojedinim arheološkim nalazima, tj. materijalnim ostacima neke kulture, te kako je važno što jasnije odrediti kontekst u kojem se predmeti koriste kao oznake identiteta – u kojoj mjeri oni zaista odražavaju pravi etnički identitet kako bi bili relevantni kod utvrđivanja etničkih granica. Korišteni su primjeri arheoloških nalaza iz Srijema i Dalmacije.

Zoran Ladić (Odsjek za povijesne znanosti HAZU, Zagreb) moderirao je sekciju 2B pod nazivom *Tropismena i trojezična kultura hrvatskog srednjovjekovlja – akademiku Eduardu Hercigonji u čast*. Na sekciji su bila održana tri izlaganja.

Sekcija je započela izlaganjem Branke Grbavac (Odsjek za povijesne znanosti ZPDZ HAZU, Zagreb) pod nazivom *Notarski formulari između teorije i prakse*. Izlagačica je predstavila razvoj notarskih priručnika i drugih formulara koji su pomagali notarima u sastavljanju dokumenata.

Drugu prezentaciju naziva *Egdotika glagoljičkih izvora: notarski spisi* održali su Tomislav Galović (Odsjek za povijest FFZG) i Ivan Botica (Staroslavenski institut, Zagreb). Objasnili su koju ulogu igra egdotika u proučavanju povijesnih izvora.

Posljednje izlaganje u ovoj sekciji održao je Neven Isailović (Istorijski institut, Beograd) pod nazivom *Ćirilске isprave hrvatskog plemstva*. Rad tematizira originalne isprave hrvatskog plemstva pisane ćirilicom, a ujedno prikazuje područje na kojem su nastale te isprave i koji su plemići bili uključeni u te isprave.

Plemićko društvo u srednjem vijeku bio je naziv sekcije 2C. Održana su dva izlaganja, pod moderatorskim vodstvom Ivana Jurkovića (Odsjek za povijest Sveučilišta Jurja Dobrile, Pula) i Damira Karbića (Odsjek za povijesne znanosti ZPDZ HAZU, Zagreb).

Prvu prezentaciju održala je Éva Halász (Magyar Tudományos Akadémia Támogatott Kutatócsoportok Irodája, Budapest – Szeged) pod nazivom *From castle warrior to noble men*. U radu je prezentirana razlika između dvorskog ratnika i plemića, te kako su se oni mogli uzdignuti u plemićki stalež.

Druga prezentacija održana je pod nazivom *Vlastela Države srpskih despota između Ugarske i Osmanskog carstva, od 1427. do 1444. godine*. Rad je izložio Miloš Ivanović (Istorijski institut, Beograd). U izlaganju je iznijeto kako je srpska vlastela u tom razdoblju pokušavala sebi osigurati opstanak pošto je bila smještena između Ugarske i Osmanskog carstva.

Nakon završetka ovih triju sekcija uslijedila je jednosatna pauza za ručak, nakon koje se pristupilo paralelnom izvođenju posljednjih triju sekcija.

Sekcija 3A održala se pod nazivom *Old and new topics, approaches and methodologies in medieval archeology II*, također organizirana u suradnji s Nikolinom Antonić (PDS medievistike FFZG) i Goranom Bilogrivićem (Odsjek za povijest FFZG). Moderator je bio József Laszlovsky (Department of Medieval Studies, CEU, Budapest). Održana su četiri izlaganja.

Prvo izlaganje u ovoj sekciji održala je Pia Šmalcelj Novaković (PDS Odsjeka za arheologiju FFZG), pod nazivom *The problems of research of material heritage of the Avar period*. U radu se prikazuje rasprostranjenost avarskih nalazišta na tlu današnje Hrvatske te se izražava žaljenje što nije uloženo dovoljno sredstava i vremena u istraživanje života tog naroda na ovim prostorima.

Drugo izlaganje održao je Tibor Rác (Ferenczy Museum Szentendre), naslovljeno *Settlement forms in the 10th – 13th centuries in Hungary. The evidence of large-scale excavations in Pest County*. U radu se opisuju načini organiziranja naselja u doba Arpadovića, te je ta komparacija temeljena na dvadeset naselja koja su blizu jedna drugom, što pruža povoljnu mogućnost u analiziranju promjena forme naselja.

Mária Vargha (Department of Medieval Studies CEU, Budapest) održala je treće izlaganje pod naslovom *The Archaeology of Christianisation of the Rural Countryside of Medieval Hungary (11th to 13th centuries)*. Ovaj rad je uvod u autoričinu doktorsku disertaciju u kojoj se bavi proučavanjem ruralnih crkava srednjovjekovne Ugarske, što nije još dovoljno istraženo, te se u ovome izlaganju ujedno i govori o tome u kojem smjeru bi daljnja istraživanja trebala ići.

Posljednje izlaganje u sekciji, naziva *Late medieval villages in Turopolje* održala je Nikolina Antonić (PDS medievistike FFZG). U njemu se bavi podacima o sustavu sela na području Turopolja, dobivenih obradom iskopina otkrivenih tokom izgradnje autoceste Zagreb-Sisak te također sakupljanjem onomastičkih, topografskih i etnografskih podataka.

Sekcija 3B održala se pod nazivom *Književni tekst kao podloga za povijesno istraživanje*. Moderator je bio Nenad Ivić (Odsjek za romanistiku, Katedra za francusku književnost, FFZG). Održana su četiri izlaganja.

Početno izlaganje pod nazivom *Lik viteza-lutalice u romanesknom opusu Chretien de Troyes* je održala Đurđa Šinko-Depierris (Odsjek za francuski jezik i književnost Sveučilišta u Zadru). Cilj rada je bio prikazati kako se shvaćao pojam viteza-lutalice i koji su motivi tjerali takve likove da se posvete tome načinu života.

Drugo izlaganje održao je Ivan Missoni (PDS medievistike FFZG), pod nazivom *Iskazi fizičke i ekstatičke ljubavi u jedinom cjelovitom hrvatskom cikličkom prikazanju, „Muci Spasitelja našega“ iz 1556. godine*. U izlaganju je prezentirano kako je Katolička crkva koristila književna sredstva u cilju katoličke obnove te se za primjer uzima cikličko prikazanje nastalo u okolici Novog Vinodolskog.

Tomislav Matić (Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagreb) održao je treće izlaganje, naslovljeno *Petar iz Crkvice, čovjek od povjerenja – karijera klerika i diplomata srednjeg ranga u Ugarskom Kraljevstvu sredinom 15. stoljeća*. U izlaganju je prikazan položaj prosječnog činovnika u Ugarskom Kraljevstvu, te mogućnost korištenja njegovog posla za proučavanje šireg staleža profesionalnog činovništva.

Posljednje izlaganje održala je Valentina Zovko (Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru) pod naslovom *Benedikt de Gondula – Poklisar novovjekovnoga kova*. Rad tematizira diplomatski opus Benedikta de Gondula, koji se, iako je živio u kasnom srednjem vijeku, više uklapa u novovjekovnu diplomatsku povijest.

Sekcija 3C održala se pod nazivom *Politička i društvena povijest kroz prizmu moderne historiografije*. Moderator je bio Ivan Jurković (Odsjek za povijest, Sveučilište Jurja Dobrile, Pula). Održana su tri izlaganja.

Prvo izlaganje održao je Robert Kurelić (Odsjek za povijest, Sveučilište Jurja Dobrile, Pula) pod naslovom *Reljef vladara iz Splitske krstionice kao Herrschaftspraganda*. U izlaganju se govorilo o pitanju kojem vladaru pripada reljef – Petru Krešimiru IV. ili Zvonimiru, te o tome koja je bila uloga reljefa. Za to je autor pokušao ponuditi argumente da je riječ o *Herrschaftpropagandi* – predstavljanju vladara kao imitacije Krista, te o reljefu kao ilustraciji *deditia* – rituala koji služi simboličkom poniženju poraženih vazala u vidu povratka kraljevoj milosti.

Drugo izlaganje naslovljeno *Gdje se „skrilo“ hrvatsko srednjovjekovlje?* održao je Ivan Majnarić (Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagreb). U njemu se bavio promatranjem načina na koji se historiografski poimaju osnovni sačuvani pisani izvori za prostor Hrvatske Kraljevine do 14. stoljeća, s posebnim naglaskom na linearno i akronimno poimanje prezentirano kroz primjere piratstva duž istočnojadranske obale i križarske pohode protiv heretika u Bosni.

Treće izlaganje naziva *Parcijalna historiografija: Odnosi Bosne i Despotovine (1402.-1459.) kroz objektiv dosadašnjih pristupa* održao je Enes Dedić (PDS Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu). Prezentirana je problematika promatranja višeslojnih odnosa Bosne i Despotovine u vidu historiografskog pristupa koji zbog svoje parcijalnosti ne donosi realnu sliku odnosa između feudalnih susjeda.

Nakon završetka ovih triju sekcija održana je kratka pauza za kavu. Zatim je paralelno održano pet tematskih radionica.

Prvu radionicu pod nazivom *Hot topics in medieval archeology* vodio je Jozsef Laszlovsky (Department of Medieval Studies, CEU, Budapest). Na radionici se raspravljalo o novim pristupima i načinima istraživanja u arheologiji.

Drugu radionicu, *The Changing Faces of Urban History – Sources and Approaches*, vodila je Katalin Szende (Department of Medieval Studies, CEU, Budapest). Govorilo se o tome kako je kod povjesničara istraživača došlo do promjena u pristupu proučavanja, te je ponuđen pregled glavnih pristupa karakterističnih za urbanu povijest kao zasebno područje istraživanja.

Treću tematsku radionicu pod nazivom *Povijest i književnost* vodio je Nenad Ivić (Odsjek za romanistiku, Katedra za francusku književnost, FFZG). Radionica je organizirana radi analiziranja dodirnih točaka između povijesti i književne teorije na analizi srednjovjekovnih tekstova, upoznavanja sa suvremenim stanjem književne teorije te problematiziranja historiografske upotrebe povijesnih tekstova.

Četvrtu radionicu naslovljenu *Povijesna metrologija – problemi i metodologija istraživanja* organizirala je Katedra za umjetnost starog i srednjeg vijeka Odsjeka za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta u Rijeci. Radionicu je vodila Marija Zaninović Rumora (Zavod za povijesne

znanosti HAZU u Zadru), a cilj radionice je bio upoznati sudionike s predmetom, zadacima i metodologijom povijesne metrologije, tj. znanstvene discipline koja istražuje mjere i mjerne sustave od početka povijesti do uvođenja metričkog sustava u 19. stoljeću.

Peta radionica održana je pod naslovom *Srednjovjekovna pravna vrela na hrvatskim prostorima u 13. st. i preteče zaštite ljudskih prava*. Vodio ju je Željko Bartulović (Pravni fakultet Rijeka). Radionica se bavila analizom srednjovjekovnih pravnih akata u odnosu na suvremene, s obzirom na pitanje ljudskih prava, te ukazala na interdisciplinarno istraživanje prava i povijesti.

Po završetku radionica održala se kratka pauza za kavu nakon koje je uslijedilo predstavljajuće *Zbornika radova s Prve medievističke znanstvene radionice u Rijeci*. Sljedeći dan u prijepodnevnim satima održan je okrugli stol te zatvaranje Druge medievističke znanstvene radionice u Rijeci.

Emanuela Berić i Domagoj Krpan

Okrugli stol *Povijest sporta u Hrvatskoj – razvoj i perspektive*, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, 12. svibnja 2015.

Zagrebačka Nacionalna i sveučilišna knjižnica i ove je godine bila mjesto održavanja Klioifesta, drugoga po redu festivala povijesti, što su ga, uz financijsku potporu Grada Zagreba, suorganizirali Hrvatski nacionalni odbor za povijesne znanosti, Društvo za hrvatsku povjesnicu, Hrvatski državni arhiv, Zajednica nakladnika i knjižara pri Hrvatskoj gospodarskoj komori, Udruga za zaštitu prava nakladnika ZANA te ustanova-domaćin, Nacionalna i sveučilišna knjižnica. U sklopu manifestacije održan je čitav niz različitih događanja: od predstavljanja knjiga i udžbenika, okruglih stolova i filmskih projekcija pa do radionica te dodjele nagrada zaslužnim povjesničarima. Između ostaloga, na bogatom programu Klioifesta našao se i iznimno zanimljiv okrugli stol posvećen povijesti sporta, prilično zanemarenoj temi u hrvatskoj historiografiji, održan prvoga dana Festivala s početkom u 18 h.

Događaj je počeo kratkim uvodom Damira Agičića, profesora s Odsjeka za povijest zagrebačkoga Filozofskog fakulteta, koji je, pozdravivši okupljene, predao riječ sudionicima. Izlaganjima i raspravom moderirao je dr. sc. Zrinko Čustonja, docent na zagrebačkom Kineziološkom fakultetu, a sudjelovali su: ravnateljica Hrvatskoga športskog muzeja Đurđica Bojanić, publicist i službeni kroničar splitskog Hajduka Jurica Gizdić, povjesničar dr. sc. Ivica Golec te predsjednik Komisije za povijest sporta Splitskog saveza sportova Robert Kučić. Otvoreno je i raščlanjeno mnoštvo pitanja važnih za ovo područje – razgovaralo se o začecima modernoga sporta u nas, mjestu povijesti sporta u hrvatskoj povijesnoj znanosti i povijesnim udžbenicima, metodama i problemima istraživanja sportske povijesti, ulozi pojedinih povijesno-sportskih institucija itd.

Riječ je na početku dobio Ivica Golec, koji je održao kratko izlaganje o iskonu suvremenog sporta i tjelesnozdravstvenog odgoja u kontinentalnoj Hrvatskoj, točnije, na prostoru Vojne krajine u XVIII. i XIX. vijeku. Kako je bečki dvor Krajinu tretirao prvenstveno kao nepresušan izvor vojnih snaga, i prve su sportske aktivnosti, streljačke i mačevalačke, osmišljene u svrhu obučavanja, uvježbavanja i održavanja spremnosti postrojbi stacioniranih na krajiškom području. Iako vlasti nisu uvijek gledale blagonaklono na njihovo osnivanje i djelovanje, broj sportskih društava s vremenom je rastao, a na popularnosti su počeli dobivati i "engleski" sportovi (npr. tenis i nogomet). Golec je spomenuo da su mnogi njegovi kolege povjesničari s priličnom dozom skepse doživljavali činjenicu da je on dio svojih istraživanja posvetio povijesti sporta, jer

su smatrali da se ne radi o suviše važnoj temi. Naveo je da nesređenost građe nerijetko odbija školovane povjesničare od proučavanja sportske historije, zbog čega se njome počesto bave entuzijasti-amateri. Istaknuo je da njihov rad valja cijeniti, ali upozorivši da bi se u publikacijama takvoga profila više pažnje moralo pridati širem sociopolitičkom kontekstu, odnosno da težište valja ponešto odmaknuti od čisto kronološkog nizanja događaja.

Đurđica Bojanić temi je pristupila iz muzeološke perspektive. Govorila je o ustanovi na čijem je čelu, istaknuvši da Hrvatski športski muzej posjeduje bogatu knjižnu, časopisnu i materijalnu građu, posebno apostrofiravši ostavštinu dr. Franje Bučara. Unatoč tome, još uvijek nema svoj stalni postav, između ostalog i stoga što dugo vremena nije raspolagao adekvatnim prostorom. Kako je HŠM-u danas na dispoziciji prostor od 470 m², stalni postav je u pripremi. Kada bude spreman, posjetitelji će moći vidjeti dio građe HŠM-a (sportsku opremu, fotografije, dokumente i sl.) koja će im donekle približiti hrvatsku sportsku povijest, napose onu s kraja XIX. i iz prvih nekoliko desetljeća XX. stoljeća. Kao pozitivan primjer muzejske ustanove sportskog predznaka izdvojila je Muzej Dražena Petrovića, naglasivši da su njegovu utemeljenju i funkcioniranju značajan prinos dali obitelj, sponzori i grad Zagreb. Na moderatorovo pitanje o istraživačkim afinitetima korisnika građe HŠM-a, ocijenila je da ih se većina zanima za razdoblja i događaje koji se uglavnom poklapaju s njihovim životnim vijekom, npr. mlađi za nikad odigranu utakmicu Dinama i Crvene Zvezde od 13. svibnja 1990. godine.

Najproduktivniji hrvatski sportski publicist Jurica Gizdić, autor više od 60 knjiga sportsko-povijesne tematike, većinom posvećenih Hajduku, dalmatinskom sportu i sportašima, na početku svoga izlaganja naglasio je da sport valja shvatiti kao iznimno važan dio hrvatske nacionalne baštine. Opisujući metodologiju svoga rada, naveo je da se većinom služi periodičkim publikacijama, a i materijalima koji se nalaze u privatnom vlasništvu, između ostalog i u njegovu, s obzirom da posjeduje ogroman broj fotografija vezanih uz Hajdukovu prošlost. Upravo na primjeru kluba za koji navija, tj. u kontekstu Hajdukova djelovanja u vihoru Drugoga svjetskog rata, zahvaljujući kojemu je splitski klub proglašen i počasnom momčadi Francuske od strane predsjednika De Gaullea, Gizdić je govorio o zaobilaženju i zanemarivanju sportske povijesti u kontekstu opće povijesti u nas.

Robert Kučić opisao je ustroj i djelatnost Komisije za povijest sporta Splitskoga saveza sportova, jedine takve komisije u Hrvatskoj te jedine koja je nadživjela raspad Jugoslavije. Komisija ima za cilj prikupljati građu i objavljivati knjige vezane uz povijest splitskoga sporta, a dosad je, prvenstveno zahvaljujući radu Duška Marovića, pokrila razdoblje od antike do 1941, dok trenutno priprema treću knjigu, koja će obraditi period 1941–1951. godine. Poput ostalih sudionika, i Kučić se dotaknuo problema s arhivskom građom, preciznije dislociranja i uništavanja dokumentacije "nepoćudnih" sportskih organizacija i klubova u Dalmaciji tijekom 1940-ih od strane talijanskog fašističkog režima. Naglasio je i da hrvatska sportska povijest obiluje zanimljivim, široj publici nepoznatim događajima koji zaslužuju kudikamo više pozornosti, a među takvima je spomenuo potencijalno filmsku priču o crncu koji je bio trener boksačke reprezentacije NDH.

Svi su se sudionici okrugloga stola složili da povijest sporta predstavlja važnu, ali neopravdano zanemarenu temu u hrvatskoj historiografiji, potentnu za brojna istraživanja i popularizaciju kroz mnoštvo različitih aspekata. Kao ključan problem u tom okviru izdvaja se nesređenost materijalne i dokumentarne arhivske građe, zbog čega bi valjalo poraditi na njezinom sustavnom i organiziranom prikupljanju i čuvanju. Također, nameće se potreba oživljavanja specijaliziranog časopisa kakav je bio *Povijest sporta*, publikacija koja je počela izlaziti 1970. kao samosvojan

časopis, a od 1999. inkorporirana je u Olimp, ali u kudikamo manjem obimu. Istaknuto je da je za sistematizaciju arhivske građe te pokretanje časopisa neophodno više razumijevanja i podrške od strane nadležnih državnih i lokalnih institucija, ali, još i više, od strane sportskih saveza i klubova. Čini nam se i da bi suradnja nekih hrvatskih visokoškolskih ustanova (npr. Kineziološkog fakulteta, Filozofskog fakulteta, Hrvatskih studija i dr.) također mogla pospješiti razvoj sportske historiografije. Neosporno je da i među studentskom populacijom postoji značajan broj zainteresiranih za ovo područje, zbog čega se organiziranje različitih kolegija posvećenih povijesti sporta čini kao zanimljiva zamisao. Moderator je okrugli stol zaključio pozivom na skup Međunarodnog udruženja povjesničara sporta i tjelesnog odgoja (ISHPES) koji će se u kolovozu 2015. godine održati u Splitu.

Na koncu ovog osvrtu, preostaje nam izraziti nadu da će povijest sporta u hrvatskoj historiografiji postupno početi dobivati istaknutije mjesto, mjesto koje nedvojbeno zaslužuje i koje su joj povjesničari dužni dati. Uostalom, iako smo relativno malobrojan narod i relativno mala zemlja, u svjetskim smo okvirima ipak prepoznati zahvaljujući brojnim uspjesima i dostignućima naših sportašica i sportaša, usuđujemo se čak reći – ponajviše zahvaljujući njima. Stoga ćemo ovaj tekst zaključiti još jednim ponavljanjem onoga što je na samom početku svoga izlaganja rekao Jurica Gizdić – sport predstavlja iznimno važan segment naše nacionalne baštine. Vjerujemo da će i hrvatska povijesna znanost to ubrzo prepoznati.

Ivan Bačmaga

Tribina „Lustracija u Hrvatskoj – nužnost ili ne?“, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 26. svibnja 2015.

Dana 26. svibnja 2015. na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu s početkom u 18 sati Studenti za slobodu Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu organizirali su tribinu pod nazivom „Lustracija u Hrvatskoj – nužnost ili ne?“. Kao gosti govornici sudjelovali su: politolog Stevo Đurašković te povjesničari Hrvoje Klasić, Ivo Lučić i Davor Marijan. Moderator tribine bio je politolog Višeslav Raos. Prepuna dvorana A Fakulteta političkih znanosti, uglavnom studenata, svjedočila je o velikom interesu javnosti. Tribina je bila organizirana na način da je svaki od govornika imao na raspolaganju 15 minuta za svoje izlaganje, nakon toga su uslijedila pitanja – prvo inicirana od strane moderatora, poslije i od publike.

Prvi govornik bio je politolog S. Đurašković koji je u svojem izlaganju naglasak postavio na polarizaciji današnje političke scene u Hrvatskoj, napose između dviju najjačih političkih stranaka. U više navrata referirao se na zadnji intervju čelnika opozicije T. Karamarka u jednom političkom tjedniku. Istaknuo je da opozicija zapravo želi dekomunizaciju, a ne lustraciju. Za primjer je uzeo države koje su do sada provele lustraciju, prema njegovim riječima poprilično „aljkavo“, no važno im je bilo tim putem obračunati se s političkim protivnicima. Napomenuo je kako se Socijaldemokratska partija Hrvatske (SDP) odmah početkom 1990-ih ispričala stradalnicima komunizma, ali da zločine nisu osudili.

Na početku svog izlaganja povjesničar D. Marijan naglasio je kako se lustracija ranije nije mogla provesti zbog rata i procesa političke pomirbe koju je zagovarao prvi predsjednik F. Tuđman. Međutim, jedno krilo Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) koje su činili bivši politički zatvorenici bezuspješno ju je zagovaralo. Za razliku od HDZ-a, Hrvatska stranka prava zalagala se za potpuno raspuštanje obavještajnog aparata. *A propos* toga naveo je izjavu jednog

ministra sa sjednice vlade početkom 1990-ih koji je rekao da „nama doušnici trebaju“. Marijan smatra kako se od 2000. provodio jedan oblik lustracije – detuđmanizacije svih koji su stvarali samostalnu Hrvatsku, i to od strane onih koji su zagovarali povratak starih svjetonazora. Za nje ga je lustracija pitanje civilizacijskih doseg a prije svega treba ju provesti u pravosuđu i medijima. Jedno od nasljeđa komunističkog režima danas jest negiranje meritokracije.

Za povjesničara H. Klasića lustracija danas nema nikakvog smisla. On smatra da su najveći društveni problemi proizašli iz „lopovluka i pljačke“ 1990-ih – što je više puta naglasio u svojem izlaganju. Postavio je pitanje koga bi se zapravo lustriralo te što bi trebalo raditi s onima koji su do 1990. radili u obavještajnom aparatu, a nakon toga se izravno uključili kao dobrovoljci u Domovinski rat. Zaključio je kako nam treba društvo dijaloga, a ne da se s prošlošću obračunavamo na dnevno-političkoj osnovi.

Da u društvu treba uspostaviti dijalog i razgovor smatra i povjesničar I. Lučić. On se zalaže za poštivanje procedura. Smatra da su danas ozbiljni problemi kako gospodarska tako i politička pitanja. Trebamo što prije prekinuti sa starim sustavom. Po njemu je nelustracija omogućila pljačku. Suprotno od lustracije jest oprost, odnosno amnestija koja bi nakon nekog vremena dovela do „ponovne mobilizacije“ i „revolucije“. Naveo je za primjer udrugu koja je nedavno zatražila promjenu Ustava kojom bi se omogućilo povezivanje južnoslavenskih naroda. U Hrvatskoj, smatra Lučić, dolazi do sjedinjenja titoizma u nacionalni diskurs, slično kao u Rusiji ili Kini gdje dolazi do političke integracije komunizma.

Nakon izlaganja uslijedila je polusatna rasprava u koju se izravno uključila i publika. Na pitanje moderatora, D. Marijan odgovorio je kako su čelnici bivšeg režima i danas moćni, a kao primjer naveo je kontrolu pristupa arhivskoj građi Saveza komunista Hrvatske od strane SDP-a. Također je istaknuo kako je većina dokumenata Uprave državne bezbednosti uništena, dok mu se od sadržaja ono malo zapisa koji su sačuvani „diže kosa na glavi“. Lučić se nadovezao riječima kako UDBA nije mogla ništa napraviti bez odobrenja vladajuće političke garniture te kako smatra da se na današnjoj tribini politika previše stavljala u prvi plan, pri tome misleći na često spominjanje HDZ-a. Povjesničar H. Klasić pokušao je uspostaviti paralelu s djelovanjem američke CIA-e i britanskog MI6, naročito u razdoblju Hladnog rata na što mu je Lučić replicirao kako oni, za razliku od UDBE, nikad nisu djelovali prema svojim sunarodnjacima. Uslijedili su komentari i pitanja iz publike. Lučić se poslužio Ustavom RH pročitavši preambulu u kojoj se navodi povijesni kontinuitet hrvatske državnosti pri tome naglasivši pobjedu hrvatskog naroda i hrvatskih branitelja u „pravednom, legitimnom, obrambenom i oslobodilačkom Domovinskom ratu“. Na pitanje Klasića zašto lustracija onda nije provedena nakon 1995. i što sa stavovima F. Tuđmana, Lučić je odgovorio kako su iz današnje perspektive za cjelokupni proces lustracije stavovi prvog hrvatskog predsjednika potpuno irelevantni. Lučić je zaključio kako se nekadašnji Tuđmanovi politički protivnici i kritičari danas koriste likom prvog hrvatskog predsjednika kao rješenjem za političke probleme. Mlađa osoba iz publike konstatala je kako društvu lustracija ne treba, već radna mjesta za nezaposlene visokoobrazovane mlade ljude kako ne bi odlazili u inozemstvo. Na kraju je svim govornicima postavljeno pitanje smatraju li da je Tito jedan od najvećih svjetskih krvnika. Prvi je na to replicirao I. Lučić kako se na takva pitanje ne može odgovoriti s „da ili ne“ te da stvari treba postaviti u određeni kontekst. Na to je osoba koja je postavila to pitanje iz protesta napustila dvoranu što je Lučić komentirao riječima kako je navedena reakcija naš najveći problem te kako se bez konstruktivnog dijaloga (demokratski) napredak ne može postići.

Žustra reakcija pojedinih osoba iz publike koji su svojim komentarima nekoliko puta prekidali pojedina izlaganja svjedoči o široj društvenoj potrebi za ovakvim manifestacijama. No, generalno možemo zaključiti kako se dijalog među govornicima i publikom odvijao sukladno akademskim normama sredine u kojoj je održan. Premda je medijski prostor kvantitativno više nego dovoljno pokrio aktualne društvene, odnosno političke probleme, naglasio bih kako to uvijek nije rađeno ili se ne radi profesionalno. Na tribini su sudjelovala četvorica stručnjaka društveno-humanističke provenijencije koji mogu nešto reći o povijesnom kontekstu i društveno-političkoj aktualnosti procesa lustracije. To uvijek nije slučaj u našim medijima. Za demokratsko društvo nepojmljivo je kako ne postoji nacionalni konsenzus o važnijim povijesnim procesima. Kako to da još uvijek na čelnim pozicijama u državi i društvu stoje pojedinci koje je jugoslavenski totalitarni režim izravno indoktrinirao u svoj sustav? Kako to da pojedini političari svoje životopise prije 1990. sažimaju u rečenicu ili dvije, a da se pritom nitko ne pita koji je razlog tome? Zbog nesigurnosti javnosti kojoj smo mogli u posljednje vrijeme više puta svjedočiti (primjerice tokom premještanja biste Josipa Broza Tita ili preimenovanja ulice koja nosi njegovo ime), ovakvih tribina treba biti što više, a da se pri tome riječ u prvom redu daje stručnjacima.

Radoslav Zaradić

Međunarodna znanstvena konferencija „Srednjoeuropski identitet Hrvatske“, Zagreb, 11. lipnja 2015.

Dana 11. lipnja 2015. godine u organizaciji Instituta za europske i globalizacijske studije (IEGS), Instituta za migracije i narodnosti, izdavačke kuće „Srednja Europa“ i Instituta za dunavski prostor i Srednju Europu (njem. Institut für den Donauraum und Mitteleuropa) u Kući Europe u Zagrebu održana je međunarodna znanstvena konferencija *Srednjoeuropski identitet Hrvatske*. Pokrovitelji skupa bili su Ministarstvo kulture RH, Agroproteinka d.d., Hrvatska gospodarska komora (HGK), Jean Monnet katedra za političke studije EU: Mreže europske integracije, Europski parlament: Ured za informiranje u Republici Hrvatskoj, te program Erasmus+ Europske komisije.

Pojam Srednja Europa (njem. Mitteleuropa) prisutan je u europskom političkom, kulturnom i intelektualnom diskursu već više od dva stoljeća. On se obično dovodi u vezu s njemačkim utjecajem, koji se najjače manifestirao na području kulture, ali je bio prisutan i u političkom i ekonomskom smislu. Najvažniji intelektualci vezani uz stvaranje koncepta Srednje Europe bili su ekonomist Friedrich List (1789-1846) te teolog i političar Friedrich Naumann (1789-1846). Ideja Srednje Europe je nakon raspada Austro-Ugarske doživjela različite nove interpretacije, da bi porazom nacističke Njemačke i stvaranjem Istočnog bloka 1945. na neki način zamrla. Ipak, koncept je ponovno zaživio u devedesetim godinama 20. stoljeća, kada su se političke konstelacije u Europi naglo promijenile i stvorile prostor za nastajanje novog srednjoeuropskog identiteta.

Hrvatska je zbog svoje političke i kulturne, a dijelom i ekonomske povijesti obično smatrana jednom od zemalja Srednje Europe, iako nerijetko dijelom njene „periferije“. No, raspadom SFRJ i postupnim uključivanjem u Europsku Uniju, Republika Hrvatska je počela proces stvaranja prisnijih veza sa zemljama Srednje Europe. Iako je slabo prisutno u javnom diskursu osim u smislu pokušaja stvaranja odmaka od zemalja Jugoistočne Europe ili Balkana, pitanje značenja pojma „Srednja Europa“ ponovno je postalo aktualno i važno za budućnost hrvatske države i njenih stanovnika, posebno nakon ulaska Hrvatske u EU 2013. godine. Stoga je cilj konferencije

bio raspraviti teme o značenju srednjoeuropskog identiteta danas, ulozi Srednje Europe unutar EU, ulozi Višegradske skupine (V4), te važnosti srednjoeuropskog identiteta za Hrvatsku.

Na skupu su sudjelovali znanstvenici i djelatnici različitih profila i područja stručnosti iz Hrvatske i inozemstva. Skupu su prisustvovali i predstavnici hrvatskih državnih institucija, uključujući Anđelku Veselčić, izaslanicu predsjednice RH Kolinde Grabar-Kitarović i suradnicu u Uredu savjetnika za vanjsku i europsku politiku, Danijela Mondekaru, izaslanika predsjednika Hrvatskog sabora Josipa Leke i predsjednika Odbora za europske poslove, Alena Kajmovića, zamjenika ministra kulture RH, Zrinka Rebrine, pomoćnika pročelnice Ureda za programe i projekte EU Grada Zagreba, te Dražena Bošnjakovića, predsjednika Županijske skupštine Zagrebačke županije. Osim njih prisustvovao je Alen Kečkeš, izaslanik Davora Škrleca, zastupnika u Europskom parlamentu, te predstavnici nekih srednjoeuropskih država: veleposlanik Republike Mađarske József Zoltán Magyar; veleposlanik Republike Slovačke Juraj Priputen; veleposlanik Republike Slovenije Vojko Volk; ministar savjetnik na Veleposlanstvu Republike Slovenije Primož Koštrica; zamjenik veleposlanika Češke Republike Miroslav Kolatek.

Konferenciju je otvorio Anđelko Milardović, predsjednik Instituta za europske i globalizacijske studije. Milardović je postavio osnovno pitanje skupa: što je to uopće Srednja Europa? Iako ima više definicija, on je istaknuo da će se gotovo svi složiti da je to granični prostor odnosno mjesto dodira više kulturnih krugova, poglavito njemačkog i ruskog. Nadalje je postavio pitanje koliko je taj koncept primjenjiv u današnjoj kulturnoj i političkoj realnosti, te se osvrnuo na ulogu Višegradske skupine unutar Europske Unije.

Milardović je zatim najavio konferenciju *Europa, regija i Mediteran*, koja će se održati 23. listopada 2015. godine u Splitu. Istaknuo je da Hrvatska ima troslojan identitet – srednjoeuropski, mediteranski i „regionalni“ (katkad nazvan i „balkanski“). Tako bi ova i iduća najavljena konferencija imale za cilj potaknuti promišljanje položaja Hrvatske na srednjoeuropskoj i mediteranskoj razini, jer je prema njegovom mišljenju regionalna razina ionako prezastupljena u javnom diskursu.

Konferencija se sastojala od tri panela, a iza svakog je slijedila diskusija. Prvi panel otvoren je predavanjem Petera Jordana, profesora s Instituta za urbana i regionalna istraživanja Austrijske akademije znanosti u Beču. On je održao izlaganje na temu kulturno-geografske podjele Europe u veće regije zbog praktičnih ciljeva. Naglasio je da su kriteriji za takvu podjelu čak i na lokalnoj razini nužno složeni jer se radi o krhkim i promjenjivim konceptima. Smatra podjelu Europe u regije važnom upravo zbog širenja granica EU te oživljavanja koncepta Srednje Europe nakon pada Istočnog bloka. Istaknuo je da postoji čak 16 šire prihvaćenih podjela Srednje Europe, u kojima su samo dvije države uvijek dio te regije: Češka i Austrija. Spomenute podjele temeljene su na 16 obilježja koja su ostavila trag na sadašnjem kulturnom pejzažu. Neki od najvažnijih su: supostojanje katoličanstva i protestantizma; utjecaj germanske i židovske kulture bez obzira na većinsko stanovništvo pojedinih zemalja; rani razvoj gradova i podjela moći između plemstva, vladara, crkve i gradova; postojanje slobodnih seljaka neovisnih o feudalcima; tradicija lokalne i regionalne samouprave; politička i ekonomska orijentacija prema kontinentu (ne prema moru); industrijalizacija nakon Zapadne, ali prije Istočne Europe.

Constantin Iordachi, profesor Odsjeka za povijest Srednjoeuropskog sveučilišta (CEU) u Budimpešti govorio je o povijesnim regijama Europe te koliko su one važne za suvremena povijesna istraživanja ako ih shvatimo kao analitičke konstrukcije temeljene na zajedničkim geografskim, kulturnim i političkim obilježjima koje odražavaju geopolitičke konvencije određenog razdoblja. Pritom se koristio najširoom definicijom Srednje Europe kao golemog prostranstva

između Baltika i Jadrana, između Njemačke i Rusije, tj. zemalja koje su nekad sačinjavale Sveto Rimsko Carstvo, Habsburšku Monarhiju, Ugarsko Kraljevstvo i Poljsko-Litvansku Uniju. Naglasio je da je svojevrsna renesansa koncepta Srednje Europe i rasprava o njenim granicama usko vezana uz pristupanje NATO-u i EU, pri čemu te definicije osim inkluzivne imaju i ekskluzivnu komponentu, gdje se istočne susjede prikazuje kao istočno (rusko, balkansko) „Drugo“. Istaknuo je da je podjela Europe prema osi istok-zapad toliko snažna upravo zato jer su tuda prolazile granice između prosvijećenih i „zaostalih“ zemalja, rano i kasno industrijaliziranih zemalja, te „željezna zavjesa“.

Slijedila je debata o temama poput utjecaja globalizacije na Srednju Europu, u kontekstu čega je postavljeno pitanje da li EU čini taj koncept nepotrebnim (svi sudionici složili su se da to nije slučaj upravo iz razloga što je koncept doživio renesansu nakon pada Istočnog bloka). Osim toga, bilo je riječi o Višegradskoj skupini i razlozima zašto ona dobro funkcionira, pri čemu je zaključeno da suvremene srednjoeuropske zemlje shvaćaju važnost međusobne suradnje, posebno ako je zasnovana na zajedničkim ekonomskim interesima. Postavljeno je pitanje veze između identiteta i političkih i ekonomskih interesa te kako se oni mogu povezati.

Drugi panel započeo je izlaganjem Marije Boban, pročelnice Katedre za ekonomske i financijske znanosti Pravnog fakulteta u Splitu, koja je problematizirala pitanje upravljanja znanjem o srednjoeuropskom identitetu Hrvatske. Pritom se osvrnula na značenje srednjoeuropskog identiteta u suvremenom informacijskom društvu, koje karakteriziraju digitalizacija, mobilnost i demokratizacija. Razmotrila je pitanje raznolikosti univerzalnih vrijednosti nasuprot individualnog kulturološkog identiteta na primjeru Hrvatske u Europskoj Uniji te predložila neke strategije održavanja hrvatskog kulturnog identiteta u EU. Usto je predstavila koncept informacijskog prostora kao bojišnice suvremenog informacijskog društva, ističući da se upravo na tom prostoru stvara kolektivni identitet. Na kraju je istaknula važnost upravljanja korpusom javnog znanja kao sastavnice svakog programa nacionalne sigurnosti.

Zatim je Josip Lučev, doktorand s Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu, govorio o ulozi institucija u gospodarstvu i društvu, s težištem na razmatranje alternativnih modela kapitalizma. Polazeći od teorije tipova kapitalizma (Varieties of Capitalism – VoC) Halla i Gingericha (2009), Lučev je ocrtao dva osnovna ekonomska modela suvremenog zapadnog svijeta, koordiniranu tržišnu ekonomiju (CME) i liberalnu tržišnu ekonomiju (LME), uz moguću treću, mediteranski model. Ističući da je model CME tipičan za srednjoeuropske zemlje, napravio je usporedbu reakcija tih modela na ekonomsku krizu. Polazeći od toga, primijetio je da Hrvatska, netipično za zemlju CME, ima slab sustav za upravljanje krizama (eng. crisis management). Uzroke toga vidio je u specifičnostima hrvatskog gospodarstva, koje karakterizira velik broj radnika u poljoprivredi, vrlo velik udio turizma u ekonomiji (tipično za mediteranski model), klijentelizam i korupcija, te nerazradenost sustava upravljanja krizama.

Središnja tema izlaganja Ive Lovrića, vanjskog suradnika Odsjeka za komunikologiju Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, bilo je pitanje Srednje Europe kao hrvatskog političkog zavičaja. Istaknuo je da je za definiranje Srednje Europe potreban multidisciplinarni pristup jer se njene granice mogu definirati na više načina. Predstavljajući Hrvatsku kao „susretište svjetova“, Lovrić je preispitao pitanje isključivosti srednjoeuropskog i balkanskog identiteta te „praznine“ koja je nastala raspadom Jugoslavije, kada je pojam „Balkan“ postao neka vrsta pejorativa te je zamijenjen „korektnijim“ izrazima poput „Zapadni Balkan“, „regija“ itd. Usto je postavio pitanje u kojoj mjeri regija koja je definirana kao međuprostor ili granica (i koju su često definirale „velike sile“ na štetu „malih država“) doista može biti nečiji zavičaj. Na kraju je izrazio zabrinutost nedo-

statkom dijaloga između različitih političkih opcija u Hrvatskoj, što smatra jednim od glavnih uzroka nedovoljno definiranog identiteta kod Hrvata.

Janko Bekić, viši asistent na Odjelu za kulturu i komunikacije Instituta za razvoj i međunarodne odnose (IRMO), na temelju koncepta jugosfere Tima Yudaha i vlastitog koncepta habsburgosfere nastojao je predstaviti argumente za uključivanje Hrvatske u svaku od navedenih sfera u skorijoj budućnosti. Osvrnuo se na obnovu odnosa među državama bivše SFRJ iza 2000. godine i na inicijativu da te zemlje budu primljene u EU „u paketu“, te postavio pitanje rezerviranog odnosa Hrvatske prema CEFTA-i. Istaknuo je da, iako Hrvatska ima potencijalnu korist od nastavljanja uske suradnje s državama bivše SFRJ, on osobno smatra je da je habsburgosfera ipak bolji izbor jer nudi stabilnije i sigurnije okruženje od jugosfere te veću slobodu kretanja. Najbolju opciju za budućnost Hrvatske vidi u sastavu Višegradske skupine.

Drugi panel je zaokružilo predavanje Brune Lopandića, savjetnika Odjela za međunarodne poslove Hrvatske gospodarske komore, naslovljeno *Hrvatska – južna vrata Višegradske skupine*. Nakon osvrta na nastanak pojma „Zapadni Balkan“, Lopandić je govorio o mogućnostima i strategijama pomoću kojih se Hrvatska može integrirati u Višegradsku skupinu. Iako se radi o tržištima koja nisu tradicionalna za hrvatsko gospodarstvo, pristupanjem Hrvatske Europskoj Uniji ono se počinje okretati k njima, što predstavlja potencijalno veliku dobit, ali samo ukoliko na državnoj razini bude provedena dobro osmišljena gospodarska strategija. Lovrić se osvrnuo i na mogućnosti koje bi pristupanje Višegradskoj skupini otvorilo za Hrvatsku na svjetskom tržištu, poglavito u kontekstu energetske sigurnosti i trgovine s Kinom.

Rasprava nakon drugog panela uključila je pitanje što bi se dogodilo da je Hrvatska pristupila CEFTA-i na Solunskom summitu. Nadalje, dovedena je u pitanje ideja da li je Hrvatska uvijek bila dio Srednje Europe tj. u kojoj se mjeri Hrvatska treba truditi da zadrži svoje „jugoslavensko“ tržište. Osim toga, postavljeno je pitanje da li u Hrvatskoj ima svijesti da smo pristupili EU te je ponovo naglašen nedostatak dijaloga kao osnovni razlog nerazvijenosti hrvatskog kulturnog identiteta.

Treći panel otvorio je Stevo Đurašković, znanstveni novak – poslijedoktorand na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, usporedbom pojma Srednje Europe u hrvatskim i slovačkim nacionalno-integracijskim procesima. Polazeći od činjenice da Slovačka i Hrvatska imaju određene sličnosti u svojem političko-povijesnom razvoju i procesima izgradnje nacionalnog identiteta, Đurašković je analizirao kako su se koncepti vezani uz ideju pograničja između dvije kulturno-političke makroregije (npr. kršćanska Srednja Europa i islamsko Osmansko Carstvo, SSSR i Hitlerova „Nova Europa“, Jugoslavija i „njemački/mađarski/talijanski okupator“ itd.), prisutni u obje zemlje, odrazili na spomenute procese. Đurašković je bio i prvi izlagač koji se detaljnije osvrnuo na utjecaj rusofilije i panslavizma na oblikovanje nacionalnog identiteta srednjoeuropskih država.

Drugo i posljednje predavanje u sklopu ovog panela održao je Damir Agičić, profesor na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. On je govorio na temu hrvatskog srednjoeuropskog identiteta u prošlosti i danas, počevši od problema kako uopće definirati pojam „Srednja Europa“ te osvrnuvši se na srodne pojmove poput „Srednjoistočna Europa“ i sl. Istaknuo je da je podjela Europe na istočnu i zapadnu relativno nova, tj. da je ona postala ključna diferencijacija tek u 19. stoljeću. Slično Đuraškoviću, osvrnuo se na utjecaj Rusije i panslavizma na shvaćanje pojma Srednja Europa, ističući da je element Rusije jedna od ključnih odrednica za podjelu Europe na Istočnu i Zapadnu, sa Srednjom Europom kao graničnim područjem. Agičić je zatim govorio o utjecaju srednjoeuropskih ideja na stvaranje hrvatske nacionalne svijesti (Lju-

devit Gaj) te njen svojevrsni sukob s jugoslavenskom idejom, koja ju je okretala prema jugoistoku i predstavljala Austrijance, Nijemce i Mađare kao neprijatelje.

U završnoj raspravi bilo je postavljeno pitanje odsutnosti svijesti o židovskoj kulturi kao jednog od temeljnih obilježja srednjoeuropskog kulturnog identiteta koje je nasilno prekinuto Holokaustom. Usto je bilo riječi o razlikama pojmova „Srednja Europa“ i „središnja Europa“.

Nakon rasprave Anđelko Milardović zaključio je konferenciju sažetim prikazom tema o kojima je bilo riječi, ističući da je na konferenciji zorno prikazano kako je identitet fluidna kategorija, posebno u slučaju troslojnog identiteta Hrvatske. Istaknuo je da je koncept konferencije bio minimalistički, s ciljem propitivanja novih pogleda na koncept Srednje Europe nakon ulaska Hrvatske u EU te podizanja (niske) razine svijesti o novoj kulturno-političkoj realnosti u kojoj se Hrvatska nalazi. Na kraju je najavio izdavanje zbornika na hrvatskom i engleskom jeziku.

Nadajmo se da će konferencija *Srednjeeuropski identitet Hrvatske* potaknuti daljnja interdisciplinarna znanstvena istraživanja i konstruktivne javne rasprave na temu složenog pitanja hrvatskog identiteta u prošlosti i danas te naglasiti potrebu podizanja manjkave javne svijesti o novom položaju i identitetu Hrvatske kao članice zemalja Srednje Europe i Europske Unije. Jednako važno je podizanje svijesti o gospodarskim mogućnostima koje su se otvorile ulaskom Hrvatske u EU ali još uvijek nisu u dovoljnoj mjeri razvijene, s posebnim naglaskom na moguće uključivanje u Višegradsku skupinu. Važno je ponovno istaknuti da su na skupu sudjelovali ili prisustvovali znanstvenici i stručnjaci iz više hrvatskih i drugih srednjoeuropskih zemalja, što možemo promatrati kao primjer uspješne suradnje na međuinstitucionalnoj i međunarodnoj razini.

Boris Blažina

Tribina „Dva grada? Urbanitet Pule od Rima do Austrije“, Pula, 12. lipnja 2015.

Tribina „Dva grada? Urbanitet Pule od Rima do Austrije“ koja se održala 12. lipnja 2015. u sklopu festivala „Dani antike – Pula Superiorvm“ izazvala je velik interes i okupila mnoštvo publike. O najrazličitijim temama iz povijesti Pule govorili su ugledni domaći intelektualci Darko Dukovski, Robert Matijašić i Attilio Krizmanić. Festival je po prvi puta ponudio sadržaj znanstvenog karaktera u zajedničkoj suradnji Pule Superiorvm i Istarskog povijesnog društva te pridonio izravnom znanstvenom obogaćivanju i aktivnom učenju.

Tribinu su otvorili učenici Pazinskog kolegija recitacijom najprije na latinskom, a onda i na grčkom jeziku, nakon čega je publiku u temu manifestacije uputio uvodničar i voditelj Ivan Žagar.

Prvi se dio pitanja gostima odnosio na danas dominantno mišljenje o identitetu Pule, gdje se javlja ili onaj pogled o slavnoj rimskoj koloniji koji joj je i priskrbio ‘epitet’ grada, a koja od druge polovice 19. stoljeća dobiva snažni austro-ugarski pečat postavši glavnom ratnom lukom Monarhije, zbog čega se broj stanovnika u samo šezdeset godina (1848.-1910.) povećao s 900 na 60.000, s popratnim gradskim sadržajima i modernom urbanističkom infrastrukturom.

Robert Matijašić istaknuo je da Pula najvjerojatnije nastaje sredinom 1. stoljeća prije Krista, u doba vladavine Gaja Julija Cezara, koji nakon osvajanja u Galiji i građanskih ratova želi svojim islužanim ratnim veteranima osigurati mirovinu, na način da im osigura zemlju od koje bi oni mogli živjeti. Tako on u razdoblju između 48. i 44. godine prije Krista šalje svog tasta Lucija Kalpurnija Pizona i Kasija Longina na čelu kolone veterana koji su naselili i osnovali grad. U

nastavku je Matijašić objasnio što je to rimsku Pulu činilo gradom, iznijevši procjenu kako je u tome razdoblju ona mogla imati oko pet tisuća stanovnika, što je bilo prilično čudno obzirom da je imala amfiteatar i čak dva kazališta.

Darko Dukovski osvrnuo se na austrijsku komponentu Pule, u kojoj je iznio dvojaki karakter grada, koji ga je pratio u razdoblju prije, a naročito u budućim epohama. Istakao je kako se u centru nove glavne austrijske luke ističu crne bjelopute ljepotice s jedne, te „popunjene“ žene rumenih obraza u novostvorenim kvartovima s druge strane. Jedni su građani pili vino, a drugi pivo, što je sve činilo razlike između talijanske i njemačke komponente grada. Na koncu je Dukovski istaknuo da je Pula imala niz hotela, brodogradilište, tržnicu, kazalište, tramvaj, kazino, jednom riječju infrastrukturu koja ju je činila – gradom.

No što se s gradom zbiva u razdoblju između toga, od 5. do sredine 19. stoljeća je posebno pitanje koje je otvoreno ovom manifestacijom. Voditelj je Attilija Krizmanića upitao je li prošlost Pule tog vremena, i od strane javnosti i znanosti, neopravdano zapostavljena. Odgovor je stigao u vidu iznošenja značaja građevina koje nastaju u srednjovjekovnoj i ranonovovjekovnoj Puli, a koje prema Krizmaniću upućuju na nastavak razvitka urbane strukture grada. Krizmanić je „prozvao“ sve one koji tvrde da je Pula toga razdoblja selo bez većeg značaja, istaknuvši da je Pula uvijek bila – grad.

Na ovoj je iznimno zanimljivoj tribini, kojoj je po riječima organizatora cilj bio popularizacija povijesti Pule, te približavanje nekih njegovih više ili manje popularnih povijesnih epizoda njezinim građanima, otvoreno i pitanje vremena nastajanja pulske Arene. Robert Matijašić opisao je put kojim je historiografija došla do danas prevladavajućeg mišljenja rekavši kako smještanje njezina nastanka u razdoblje vladavine cara Vespazijana u 1. stoljeću nema čvrstu potporu u izvorima, na što je Attilio Krizmanić dodao kako je pomnim proučavanjem njezine strukture, uzevši u obzir istraživačke dosege njegovih prethodnika, došao do zaključka da je ona najvjerojatnije nastala u 1. stoljeću prije Krista, najvjerojatnije u početnim godinama vladanja cara Augusta, što povlači dataciju Arene za više od 80 godina u prošlost, a što bi za širu javnost mogla biti prava senzacija.

Marijana Valić

In memoriam

Ljubomir Antić (Prvić Šepurine, 6. II. 1946. – Zagreb, 14. III. 2015.)

Zbogom dragi profesore Antić, zbogom dragi Ljubo. Tvoj blagi karakter, poniznost i ustrajnost, privrženost hrvatskom iseljeništvu i kreativnost u znanstvenom radu ostat će trajnim nadahnućem.

U Zagrebu je preminuo u 69. godini života nakon teške bolesti povjesničar, publicist i političar prof. dr. sc. Ljubomir Antić. Posljednje mu je počivalište na rodnome otoku Prviću u šibenskom akvatoriju.

Ljubomir Antić rodio se u mjestu Prvić Šepurine 6. veljače 1946. godine. Osnovno obrazovanje stekao je u rodnom mjestu, a gimnaziju završava u Šibeniku. Godine 1973. diplomirao je povijest i arheologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Usavršava se na poslijediplomskom studiju iz državno-političkih znanosti na Pravnom fakultetu u Zagrebu, magistriravši 1980. s temom *Hrvatska federalistička seljačka stranka*. Doktorirao je disertacijom *Naše iseljeništvu u Južnoj Americi i stvaranje jugoslavenske države 1918.* na Filozofskom fakultetu u Zadru 1983. godine.

Profesionalnu karijeru započeo je sedamdesetih prošloga stoljeća kao novinar i urednik u *Studentskom listu*. Onemogućen u pisanju zbog političke nepodobnosti, usmjerio se osamdesetih prema historiografskim istraživanjima, nakon što se zaposlio u Institutu za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu kao znanstveni suradnik. Devedesetih djeluje kao jedan od utemeljitelja i znanstvenih savjetnika Instituta društvenih znanosti *Ivo Pilar*. Kratko vrijeme prije umirovljenja radio je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu kao izvanredni profesor. Predavao je hrvatsku povijest XX. stoljeća. Kasnije je to predavao kao vanjski suradnik i na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu.

Antić je istraživao hrvatsku povijest novoga vijeka u njezinu svjetskom kontekstu, napose povijest iseljeništvu i odjeka Hrvatskog narodnog preporoda u dalmatinskim zajednicama zemalja Južne i Sjeverne Amerike, problematiku kulturnoga nasljeđa pionira hrvatskoga iseljeništvu u domicilnim američkim sredinama, posebice njihove periodike, dok u zadnje vrijeme biva usredotočen na političku povijest XX. stoljeća te izazove nacije suvremenoga doba.

Proučivši dostupne izvore o hrvatskom iseljeništvu od Kolumbova doba naovamo u domaćim i stranim arhivima, od Aljaske do Ognjene zemlje, ispisuje opsežno historiografsko štivo čija se stilska odlika očituje u sretnom spoju znanstvene akribije s publicističkim diskursom, nastojeći da u svjedočanstvima iseljenika pronađe motive za zaključke te da na temelju dokumentacije progovori o vremenu najmasovnijeg selilaštva u preoceanske zemlje s europskog kontinenta (počevši od osamdesetih XIX. st.) tijekom kolonizacije i industrijalizacije pa sve do početaka globalizacije. Na taj je način u monografijama stvorio jedinstvenu znanstveno utemeljenu metodologiju, koja s podjednakom znatiželjom gleda na značajke velikih povijesnih epoha čovječanstva i onodobnu ulogu na američkim tržištima rada hrvatskih pomoraca, ribara, težaka, drvosječa, rudara ili pak brodarka i industrijalaca koji su iz povijesnih hrvatskih zemalja odlazili

u Novi svijet – redovito s mišlju da se jednog dana vrate u slobodnu domovinu. Taj je autorski postupak najdosljednije proveden u sintetskom mu djelu *Hrvati i Amerika*.

Studiozno prati hrvatskog čovjeka u tuđini od zlatnih i salitrenih groznica na oba američka kontinenta, tumačeći etape rješenja hrvatskog pitanja pod kraj drugog tisućljeća dok je Hrvatska bila u sastavu Austro-Ugarske te prve i druge Jugoslavije, uzroke *hrvatskog jugoslavenstva* (Supilo, Meštrović, Trumbić...), iseljeničku potporu postupnoj hrvatskoj nacionalnoj integraciji, kao i proces *rekroatizacije* 1990-ih – kada je u Domovinskom ratu stvarana Republika Hrvatska – onih naših iseljeničkih zajednica koje su se odselile uoči Hrvatskog narodnog preporoda kada *Lijepa Naša* nije bila suverena država niti subjekt međunarodnog prava. Iseljeničke su mu studije, opremljene iscrpnim znanstvenim aparatom, ilustrirane preslikama izvornih dokumenata (autor ih je istraživao više od 70.000) koji dočaravaju hrvatsku (južno)američku dijasporu, čiji se drugi i treći naraštaj ubrzano penje s obrazovanjem i čestitošću na društvenoj ljestvici prekooceanskih domicilnih zemalja. Argumentirano izdvaja vodeće figure političkog i kulturnog života hrvatskog iseljeničtva poput Ivana Krstulovića, nacionalnog preporoditelja američkih Hrvata.

Iseljeničku tematiku popularizira u medijima kao feljtonist, kolumnist i scenarist televizijskih emisija, znatno doprinijevši skidanju ideološke stigme s hrvatske emigracije. Sudjelovao je u radu brojnih znanstvenih skupova u zemlji i inozemstvu, te bio inicijator znanstvenih simpozija kao i član stručnih odbora. Objavio je više knjiga kao autor, koautor i urednik. Autor je većeg broja znanstvenih radova tiskanih u časopisima, stručnih analiza, ocjena, prikaza, i sl. Radovi su mu prevedeni na engleski i španjolski jezik.

Od uspostave neovisne Republike Hrvatske u javnim istupima zagovara znanstvenu revalorizaciju prinosa hrvatskog iseljeničtva našem kulturnom krugu, izdvojivši precizno pozitivne društvene i gospodarske učinke migracija na moderno hrvatsko društvo u cjelini.

Znanstveni su mu interesi zadnjih godina bili usredotočeni i na političku povijest Hrvatske u XX. stoljeću, koji su rezultirali javnim predavanjima te objelodanjenim studijama. U monografiji *Velikosrpski nacionalni program, ishodišta i posljedice*, prema ocjeni struke, tako na najbolnji način znanstveno potvrđuje da taj ekspanzionistički program ima transvremenski karakter, te da je agresija Srbije na Hrvatsku 1990. i pobuna Srba te njihovo sudjelovanje u toj agresiji inspirirana dotičnim programom.

Bio je član Matice hrvatske. Gotovo četiri desetljeća neumorno je surađivao u Matičinim serijskim publikacijama i časopisima. Osobite prinose dao je na Matičinim znanstvenim raspravama i simpozijima o različitim aspektima hrvatskog iseljeničkog fenomena, identitetskih značajki, te kritičkoj analizi hrvatske povijesti u XX. stoljeću, koja je rezultirala zanimljivim zbornicima radova.

Aktivirao se u politici kao sudionik pokreta za stvaranje suvremene hrvatske države i to u okviru liberalne struje, najprije Hrvatske socijalno-liberalne stranke 1989. i potom Demokratskog centra. Bio je zastupnik u Hrvatskom saboru (1992-1995) kao i Skupštini grada Zagreba. Radio je kao ravnatelj Hrvatske izvještajne novinske agencije do umirovljenja (2000).

Obnašao je dužnost predsjednika saborskog Odbora za ljudska prava i prava etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina. Djelovao je kao član Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava (1992), bio je član saborskog Odbora za mirnu reintegraciju hrvatskih okupiranih područja (1995), član Odbora za obilježavanje 50. obljetnice Bleiburških žrtava i žrtava Križnog puta (1995) kao i član Komisije za pomilovanja (1996). Djelovao je kao član Upravnog odbora Hrvatske matice iseljenika (2001-2008), te kao predsjednik Upravnog vijeća Instituta za migracije i narodnosti (2001-2002).

Najvrednija su mu djela: *Naše iseljeničtvo u Južnoj Americi i stvaranje jugoslavenske države 1918. godine*, Zagreb, 1987., *Hrvati u Južnoj Americi do 1914.*, Zagreb, 1991., *Serbian terrorism and violence in Croatia 1990-1991* (s F. Letićem), Zagreb, 1991., *Hrvati i Amerika*, Zagreb, 1992., *Srbi, obespravljani ili privilegirani*, Zagreb, 1996., *Croats and America*, Zagreb, 1997., *50 gledišta*, Zagreb, 1998., *Los Croatas y America*, Zagreb, 2001., *Bračanin Ivan Krstulović, nacionalni preporoditelj američkih Hrvata*, Samobor, 2002., *Velikosrpski nacionalni program, ishodišta i posljedice*, Zagreb, 2007.

Urednički opus s nizom autorskih povijesnih studija obuhvaća sljedeće zbornike: Neki pogledi jugoslavenskih vlasti na hrvatsko iseljeničtvo sredinom 70-ih godina. *Budućnost iseljene Hrvatske*, Šakić, V.; Jurčević, J.; Sopta, M. (ur.). Zagreb, 1998.; *Hrvatska politika u XX. stoljeću. Zbornik radova*, Ljubomir Antić (ur.), Zagreb, 2006, *Migracije u hrvatskom identitetu. Hrvatski identitet*, Lukić, Z. i Skoko, B. (ur.). Zagreb, 2011.; Prvić Šepurine, rodno mjesto Jere Jareba. *Časopis za suvremenu povijest*. 40 (2008.); Godina 1918. i hrvatska država. *Godina 1918.: Prethodnice, zbivanja, posljedice*, Matijević, Z. (ur.). Zagreb, 2010.; 1918. granica epoha. *1918. u hrvatskoj povijesti. Zbornik*, Horvat, R (ur.), Zagreb, 2012.

Izabrani članci iz periodike su: Pokušaj stvaranja *Hrvatskog saveza* među našim iseljenicima u Južnoj Americi 1913. godine. *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1983, br. 2.; Pregled hrvatskih iseljeničkih društava u Južnoj Americi do 1. svjetskog rata. *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, Zagreb, 1984, br. 17; Sukobi u jugoslavenskom iseljeničkom pokretu u Antofagasti (Čile) za vrijeme prvog svjetskog rata i neki socijalni utjecaji na njih 1917. godine. *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1984, br. 2; Dubrovačka kolonija u Cerro de Pasco (Peru) prema pismima iseljenika zadarskom *Narodnom listu. Dubrovnik*, 1984, br. 5-6; Odnos javnosti prema iseljavanju iz Dalmacije od 80-ih godina 19. stoljeća do prvoga svjetskog rata. *Historijski zbornik*, Zagreb, 1985, br. 38; Prilog istraživanju austrijske iseljeničke politike i zakonodavstva kao činioca masovnog iseljavanja iz Dalmacije pred 1. svjetski rat. *Zadarska revija*, Zadar, 1985, br. 3; Prilog istraživanju odnosa naših iseljenika u Južnoj Americi prema NOB-u s posebnim osvrtom na JNO na Pacifiku. *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1986, br. 1; Pregled hrvatskog iseljeničkog novinstva u Južnoj Americi do prvog svjetskog rata. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, Zagreb, 1987, br. 20.; Ivan Krstulović pokretač hrvatskog iseljeničkog novinstva u Čileu. *Zadarska revija*, Zadar, 1987, br. 3.; Osnovne značajke hrvatskog iseljeničtva u španjolskoj Južnoj Americi do prvog svjetskog rata. *Migracijske teme*, Zagreb, 1988, br. 4; Prolegomena za raspravu o Hrvatima u Argentini do 1914. *Migracijske teme*, Zagreb, 1990, br. 2; Dubrovačka Republika i međunarodno priznanje SAD. *Zbornik radova Diplomacija Dubrovačke Republike*, Zagreb, 1998.; Hrvatska u dvadesetom stoljeću, *Hrvatski iseljenički zbornik*, Zagreb 2001.; Narodni pokret 1903. i čileanski Hrvati, *HIZ*, Zagreb 2002.; Prvih sto godina Hrvatske seljačke stranke, *HIZ*, Zagreb 2003.; Urugvaj, Peru i Čile, *HIZ*, Zagreb 2004.; Nacionalni identitet i integriranje Europe, *HIZ*, Zagreb 2005.; Izazovi integracije, *HIZ*, Zagreb 2006.; Hrvatski iseljenici u Prvome svjetskom ratu, *HIZ*, Zagreb 2007.; Dalmatinsko iseljeničtvo, *HIZ*, Zagreb 2008.; Migracije u hrvatskome identitetu, *HIZ*, Zagreb 2009.; Dvadeset godina Hrvatske samostalnosti, *HIZ*, Zagreb 2011.

Zbogom dragi profesore Antić, zbogom dragi Ljubo. Tvoj blagi karakter, poniznost i ustrajnost, privrženost hrvatskom iseljeničtvu i kreativnost u znanstvenom radu za nas u Hrvatskoj matici iseljenika ostat će trajnim nadahnućem. Počivao u miru Božjem na ljubljenoj rodnome otoku!

Vesna Kukavica

Mieczysław Tanty (1928.-2015.)

Jedan od doajena poljske balkanistike i dugogodišnji profesor na Sveučilištu u Varšavi Mieczysław Tanty preminuo je 22. travnja 2015. godine. Profesor Tanty je kako osobno, tako i zbog svoga bogatog znanstvenog stvaralaštva bio poznat i u hrvatskim znanstvenim krugovima. Godine 2001. sudjelovao je na znanstvenoj konferenciji *Hrvati i Poljaci narodi daleki i bliski*, koja se održala u Dubrovniku. Bio je recenzent zbornika radova sa znanstvenog skupa *Polska i Chorwacja w Europie Środkowej (Integracja europejska w tradycji i przyszłości)* (2007.)

Mieczysław Tanty rodio se 19. srpnja 1928. godine u mjestu Dobrzec (današnja četvrt Kalisza). Kao što je sâm spominjao, pripadao je potomcima francuskih hugenota, odakle je izvodio etimologiju svoga prezimena. Osnovnu školu pohađao je do izbijanja Drugoga svjetskog rata. Tijekom razdoblja njemačke okupacije nije mogao nastaviti školovanje te je kao mladi radnik bio prisiljen raditi u jednoj od njemačkih tvornica u Kaliszu. Između ostaloga, radio je i na proizvodnji ruksaka za vojnike Wehrmachta. Nakon završetka srednje škole 1949. godine započeo je studij povijesti na Sveučilištu u Łodzi, a nakon dvije godine prebacio se na Fakultet humanističkih znanosti Sveučilišta u Varšavi. Tamo je u veljači 1955. godine magistrirao povijest. Godine 1955. završio je i jednogodišnji studij Poznavanja SSSR-a na Poljsko-sovjetskom institutu u Varšavi. Još kao student, u ožujku 1954. godine, počeo je raditi u Zavodu za povijest Poljsko-sovjetskog instituta, gdje je radio do kraja 1957. Istovremeno je od 1. listopada 1955. godine počeo raditi na Katedri za povijest Istočne Europe na Sveučilištu u Varšavi.

Profesor Tanty je od studentskih dana bio vrlo blizak s prof. Ludwikom Bazyłowom, pod čijim je mentorstvom pisao magistarski i doktorski rad te razvijao istraživački interes za rusku i slavensku povijest. Doktorski rad pod naslovom *Zjazd słowiański w Moskwie w roku 1867* obratio je 1962. godine (jedan od recenzenata bio je profesor Henryk Batowski).

Habilitaciju je Tanty stekao 1969. godine na temelju rada *Rosja wobec wojen bałkańskich 1912-1913 roku*. Iste godine postaje viši znanstveni asistent na Odjelu za povijest Sveučilišta u Varšavi, zatim 1. ožujka 1971. postaje docent, a 1. listopada 1979. izvanredni profesor. Godine 1988. prof. Tanty dobio je titulu redovnog profesora. Upravo je na Odjelu za povijest Sveučilišta u Varšavi napisao svoje najvažnije znanstvene radove. Njegova istraživanja prvenstveno su bila posvećena političkoj povijesti Balkana i slavenskih prostora u 19. i 20. stoljeću. Osobito se specijalizirao za povijest Rusije. Najbolje kontakte imao je upravo sa znanstvenicima iz Rusije.

Profesor Tanty je u svojim objavljenim radovima analizirao političke procese, ideologiju stranaka i društvenih skupina te istaknutih pojedinaca. Sudjelovao je na raznim domaćim i međunarodnim znanstvenim skupovima, bio član Odbora za slavistiku Poljske akademije znanosti, a od 1984. do 1991. član Odbora povijesnih znanosti Poljske akademije znanosti. Nadalje, od 1967. do 1974. godine bio je član izvršnog odbora Poljskog povijesnog društva, prvo u funkciji zamjenika, a 1970.-1974. u funkciji rizničara. Od 1976. do 1980. bio je član Upravnog odbora Poljskog rusističkog društva te, od trenutka njegovog osnutka, član Središnjeg odbora Povijesne olimpijade, gdje je 1974.-1985. vršio funkciju potpredsjednika Odbora. Profesor Tanty nije zanemarivao organizacijske obveze na svome matičnom sveučilištu. Od 1971. do 1975. bio je zamjenik predstojnika Odjela za povijest Sveučilišta u Varšavi. Od 1977. do 1981. godine bio je i

prodekan Povijesnog fakulteta Sveučilišta u Varšavi. Vršio je i funkciju voditelja postdiplomskog studija (1982.-1984.) i voditelja Odsjeka za povijest Istočne Europe (1985.-1994.). Bio je član uredništva znanstvenih časopisa *Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej* (od 1974. godine), *Dzieje Najnowsze* (1986.-1994.), *Pamiętnik Słowiański* (1981.-1990.), *Wiadomości Historyczne* (1985.-1991.). Od 1986. predsjedao je poljsko-sovjetskom komisijom za školske udžbenike iz povijesti, a od 1994. i poljsko-ruskom komisijom za udžbenike iz povijesti, geografije i književnosti.

Profesor Tanty dobio je brojne nagrade i priznanja, među ostalima Rektorovu nagradu Sveučilišta u Varšavi, koju je dobio za doktorski rad, a 1971. godine za svoj postdoktorski rad nagradu III. stupnja ministra znanosti i visokog obrazovanja. Bio je nagrađivan i za publikacije; ovdje valja spomenuti zajedničku nagradu I. stupnja za knjigu *Historia Słowian południowych i zachodnich* 1978. godine (zajedno s Jerzyjem Skowronekom i Tadeuszom Wasilewskim) te nagradu II. stupnja za monografiju *Bosfor i Dardanele w polityce mocarstw*, koju je dobio 1985. godine. Bio je odlikovan viteškim križem Ordena preporoda Poljske, medaljom za zasluge u kulturi, zlatnim križem za zasluge, medaljom ministarstva za obrazovanje, medaljom „1300 godina Bugarske“. Mieczysław Tanty je na Sveučilištu u Varšavi predavao studentima povijesti i slavistike. Od 1979. do 1980. bio je gostujući profesor na Sveučilištu u Kansasu u SAD-u. Nekoliko desetaka puta bio je ocjenjivač doktorskih i postdoktorskih radova te je vodio brigu o stranim studentima i doktorandima. Na kraju akademske godine 1997./1998. profesor je otišao u mirovinu, ali nije prekinuo vezu sa svojim matičnim Odjelom za povijest. Do 2004. godine držao je seminar iz povijesti Istočne i Srednje Europe 19. i 20. stoljeća, s osobitim naglaskom na Balkan. Od 2005. do 2013. radio je kao redoviti profesor na Visokoj školi za gospodarski menadžment u Kutnu.

Kao sveučilišni profesor bio je iznimno savjestan te je odgovorno izvršavao svoje obveze. Prema studentima se odnosio korektno i prijazno te im je vješto prenosio svoje bogato znanje. Bio je mentor nekoliko stotina diplomskih i preddiplomskih radova. Na Sveučilištu u Varšavi vodio je i dvojicu doktora znanosti. Upoznao sam ga 1998. godine. Tada je pristao biti mentor moga doktorskog rada te je podržao moju zamolbu za stipendiju na Povijesnom fakultetu Sveučilišta u Varšavi. Od tog trenutka profesor je postao moj dugogodišnji znanstveni mentor.

Profesor Tanty bio je iznimno skroman i ugodan čovjek. Do kraja života zadržao je lucidnost i veliko znanje. Imao je izvanrednu osobnost pravoga erudita. S njegovom smrću završilo je jedno razdoblje znanstvene djelatnosti Odjela za povijest Sveučilišta u Varšavi usmjereno na Balkan i Rusiju. Napustio nas je čovjek koji je iznimno zaslužan za poljsku historiografiju, a nakon njega ostala je praznina koja se neće brzo ispuniti.

Piotr Żurek

Carl E. Schorske (1915.-2015.)

Američki povjesničar Carl Emil Schorske, rođen 15. ožujka 1915. godine u New Yorku, preminuo je 13. rujna 2015. u 100. godini života u staračkom domu u New Jerseyju. Nakon osnovne i srednje škole, Schorske je pohađao Sveučilište u Columbiji te kasnije Harvard gdje je i 1950. doktorirao. Iako isprva željan karijere pjevanja, upravo je na predavanjima Jacquesa Barzuna na Columbiji, koji je u to vrijeme pripremao intelektualnu biografiju Hectora Berlioza, shvatio kako povezati interes prema glazbi s onim prema politici. Tijekom Drugog svjetskog rata Schorske naime radi u obavještajnoj službi u Uredu za strateške službe, odjeljenju za Srednju Europu, gdje surađuje s Franzom Neumannom, Herbertom Marcuseom i dr. I nakon rata Schorske ostaje zainteresiran za politička pitanja, pa sudjeluje aktivno u kampanji Henryja A. Wallacea iz Progresivne stranke za predsjednika Sjedinjenih Država 1948. godine. Na Harvardu, naročito pod utjecajem povjesničara Williama L. Langer, Schorske pak širi svoju interesnu sferu na različite aspekte povijesti kulture i europske misli, počevši se baviti i suvremenom Njemačkom odnosno Weimarskom Republikom. Nakon dugo vremena rada na Sveučilištu Wesleyan (1946-1960), posjećuje Center for Advanced Study in the Behavioral Sciences na Stanfordu, a zatim trajno prelazi i na Sveučilište Kalifornije, na Berkeley (1960-1969) te potom na Princeton (1969-1980). Iskustvo Drugog svjetskog rata promijenilo je Schorskeov interes prema suvremenoj povijesti Njemačke: od inicijalne želje da se bavi nacionalsocijalizmom, okrenuo se nešto ranijim problemima političke povijesti Weimara (već 1947. u suradnji s Hoytom Priceom objavljuje knjigu *The Problem of Germany*), a naročito njemačkoj i austrijskoj socijaldemokraciji. Temu će formulirati u obliku doktorske teze koju će 1955. i objaviti kao knjigu naslovljenu *German Social Democracy, 1905-1917: The Development of the Great Schism*. Schorskeov će se interes međutim upravo sredinom 1950-ih dalje razvijati prema intelektualnoj povijesti, želeći otkriti izvorišta modernosti u kulturi, umjetnosti i intelektualnoj sferi. Tako sredinom 1960-ih Schorske objavljuje utjecajni esej o Williamu Morrisu i Richardu Wagneru, nastojeći definirati različite intelektualne obrasce tih predstavnika kulture 19. stoljeća, s kojima je Schorske kroz obitelj i djetinjstvo imao važnu osobnu poveznicu. I kasnije je u svojim esejima na sličan način povezivao i usporedno pratio intelektualni ili kulturni značaj velikih umjetnika, kao primjerice kod Mahlera i Klimta. Postupno dolazi do urbane povijesti kao najjasnijeg okvira proučavanja intelektualne povijesti modernosti i modernizma, a nakon što je razmišljao o Berlinu, Parizu i Londonu kao istraživačkom modelu, ipak se odlučio za Beč, smatrajući da upravom taj grad nosi i paradigmatičke modernističke primjere primjenjive na ostala europska središta i autohtone fenomene čije se izvorište pronalazi u austrijskoj kulturi.

Beč oko 1900. godine je Schorskeu ponudio intelektualno i kulturno bogatstvo usporedivo s kulturnim riznicama antičke Atene, renesansnih talijanskih središta, Venecije i Firence, Pariza 19. stoljeća ili međuratnog Berlina. Tu je, za razliku od drugih europskih središta, pronašao istraživački zanimljivu intelektualnu koheziju, povezujući dinamičan život (danas svjetski poznatih) slikara, arhitekata, glazbenika, psihologa, filozofa, povjesničara umjetnosti i drugih predstavnika intelektualnih elita koje su međusobno bile povezane. Pored Williama M. Johnstona

i Edwarda Timmsa, Schorske se ubrzo ističe kao pionir u istraživanjima takvog tipa povijesti. Šireći granice discipline prema problemima umjetničke kritike i esteticizma, Schorske predvodi val američkih i britanskih povjesničara koji će upozoravati na kulturne aspekte Habsburške Monarhije na prijelazu stoljeća, pomažući da taj aspekt postane istraživački izraženiji fokus i u Austriji. Već 1960-ih godina Schorske radi na različitim esejima sa zajedničkom temom austrijske kulturne povijesti: u uglednom *American Historical Review* objavljuje tako 1967. tekst „The Transformation of the Garden: Ideal and Society in Austrian Literature“ posvećen prvenstveno Hugu von Hofmannsthalu, a 1973. u istom časopisu izlazi i njegovo istraživanje ranih Freudovih političkih interesa i povezanost s njegovom znanstvenom karijerom, „*Politics and Patricide in Freud's Interpretation of Dreams*“. Nastavljajući se baviti dodirima kulture i politike u Beču, godine 1979. objavljuje konačno zaokruženo djelo, plod dugotrajnog rada, najpoznatiju knjigu *Fin-de-siècle Vienna: Politics and Culture*. Knjiga, koja je 1981. nagrađena Pulitzerovom nagradom, prevedena je na brojne svjetske jezike, pa tako 1997. i na hrvatski, pod naslovom *Beč krajem stoljeća: politika i kultura* u prijevodu Nikice Petraka i izdanju izdavačke kuće Antibarbarus. U Hrvatskoj se već i ranije široj čitalačkoj publici Schorske predstavio preko priloga u *Gordoganu*; tijekom 1980-ih objavljeni su u sklopu srednjoeuropskih temata prijevodi aktualnih eseja „Politika i psiha: Schnitzler i Hofmannsthal“ (iz knjige *Fin-de-siècle Vienna*) i „Generacijska napetost i kulturna promjena: razmatranja na slučaju Beča“ (članak iz *Daedalus*). Schorske je 1990. godine boravio u Dubrovniku i Zagrebu, gdje je između ostaloga držao predavanje „Pogledi na Beč s kraja stoljeća“ i dao intervju koji je 1998. godine objavljen u *Vijencu*.

Knjiga *Fin-de-siècle Vienna: Politics and Culture* je ustvari zbirka manjih zasebnih, ali u analitičkom smislu povezanih problemskih eseja. U Sjedinjenim Državama je postala ubrzo izuzetno popularna. Ponovno je otkrivala Beč kao kulturno i intelektualno središte Europe na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, predvodeći pravo znanstveno „oživljavanje“ teme povijesti Austrije i Habsburške Monarhije svojom metodološki izbrušenom kombinacijom kulture i politike, komponente koje kod Schorskea uvijek čine duboko isprepletenu cjelinu. Schorskeov pristup povijesti grada koji je značio interdisciplinarno i komparatističko, problemski orijentirano istraživanje, potakao je brojne povjesničare da model Beča na prijelazu stoljeća i kulturnog centra Habsburške Monarhije provjere ili suprotstave na primjerima Budimpešte, Praga, Bratislave i drugih središta. U izdanju Školske knjige 1997. je objavljen i zbornik kulturno-povijesnih studija naslovljen *Fin de siècle Zagreb – Beč*, čiji se eseji često oslanjaju na modele i pristupe Carla Schorskea. Istovremeno će i Viktor Žmegač u vlastitoj knjizi *Bečka moderna* čitatelje pozvati na komplementarno i komparatističko čitanje sa Schorskeom. Mnogi će hrvatski povjesničari, književnici, povjesničari umjetnosti, politolozi i drugi stručnjaci pratiti Schorskeove pristupe u proučavanju modernizma, urbane povijesti, intelektualne i kulturne povijesti, primjenjujući ih i dalje razvijajući.

Schorske je ostavio tako neizbrisiv trag u onome što se može nazvati stvaranjem jednog „imaginearija Beča oko 1900.“ koji podrazumijeva široku isprepletenost intelektualnog, umjetničkog, kulturnog i političkog života. Njegovo shvaćanje kulture kao bijega građanske inteligencije od političkog ništavila ili umrtvljenosti Austro-Ugarske, artizam i umjetnički izričaj kao vlastiti jezik suprotstavljen dominantnom jeziku politike i birokracije, izazvao je pravu bujicu akademskog i društvenog interesa. Tijekom 1980-ih i 1990-ih godina organizirane su najrazličitije tribine, izložbe i manifestacije posvećene kulturnim aspektima Beča na prijelazu stoljeća. Schorske je pratio različitim predavanjima i vođenjima veliku i značajnu izložbu „Traum und Wirklichkeit 1870-1930“ (1984.-1985.) o modernističkom Beču, koja je osim u Povijesnom muzeju grada

Beča postavljena i u Parizu i New Yorku. Djelo *Fin-de-siècle Vienna: Politics and Culture* potaklo je i nekolicinu američkih i austrijskih književnika da upravo Beč oko 1900. odrede kao prepoznatljivo mjesto radnje romana fikcije. Koliko je dubok Schorskeov trag moguće je vidjeti još i danas; 2015. se godine u Beču obilježava 150. godina od otvaranja Ringstrasse (koju je svečano otvorio Franjo Josip 1865.). Jedan od ključnih Schorskeovih eseja „Ring, njegovi kritičari i rođenje modernog urbanizma“ pojavljuje se kao reper i 2015., u prigodnim tekstovima, govorima i izložbama, ukazujući na to kako je i danas itekako poželjan Schorskeov pristup između povijesti i povijesti umjetnosti, njegovo shvaćanje organske naravi arhitekture i intelektualne dinamike na prostoru između ideje, stvaralaštva i politike.

Ni nakon objavljivanja knjige *Fin-de-siècle Vienna* nije se prestao baviti Bečom, kulturnom i intelektualnom poviješću. Smatrajući se prvenstveno nastavnikom, a ne teoretičarom, Schorske se posvetio interdisciplinarnom širenju okvira povijesne znanosti, organizirajući brojna predavanja ili radionice kojima je cilj bio približiti umjetnost i povijest, i u akademskom smislu i u smislu šire javnosti. Dugogodišnja predavanja o europskoj intelektualnoj povijesti Schorske je neprestano mijenjao i modificirao, želeći temu učiniti što atraktivnijom i posrednijom studentima. Iako su njegova predavanja na Berkeleyju i Princetonu primala i do 300 slušatelja, radi velikog interesa studenti su prije upisa u kolegij trebali proći ispitni razgovor. Schorske nije stao niti s pisanjem članaka i eseja, koji su uvijek pratili njegova problemska predavanja i bili „u tijeku nastajanja“. Tako objavljuje članke u uglednim časopisima kao što su *Daedalus*, *Massachusetts Historical Society Proceedings* i *The New York Review of Books*, a 1991. objavljuje i manju knjižicu o Gustavu Mahleru naslovljenu *Gustav Mahler: Formation and Transformation*. U sklopu šireg istraživačkog projekta Schorske se počinje interesirati za odnos akademske kulture i društvenih elita, obraćajući pažnju naročito na Basel kao kulturno središte 19. stoljeća i djelovanje Jakoba Burckhardta. Nadalje, Schorske se istakao kao urednik zbornika kulturnopovijesne tematike; tako 1994. s Thomasom Benderom uređuje zbornik posvećen urbanom razvoju i modernizaciji New Yorka i Budimpešte na prijelazu stoljeća naslovljen *Budapest and New York: Studies in Metropolitan Transformation, 1870-1930*, a 1998. zbornik *American Academic Culture in Transformation: Fifty Years, Four Disciplines* (također u suradnji s Thomasom Benderom). Iste te godine objavljuje i *Thinking With History: Explorations in the Passage to Modernism*, zbirku eseja različitih tematika, od „osobne povijesti“ (eseja koji je poslužio kao podloga ovoj kratkoj biografiji Carla Schorskea), do povijesti Beča, Basela i historicističke kulture u Europi 19. stoljeća. U eseju „History and the Study of Culture“, pogovoru Schorskeove knjige, sam je ustvrdio da je povijesnu znanost zahvatila „Glasnost“. Klio se oslobodila svojih prijašnjih veza i sama bira područje istraživanja. Mladim povjesničarima predlaže interdisciplinarnost, otvorenost prema metodologijama drugih društvenih znanosti, ukazujući na Herodotova i njegovu povijest između kulture i politike, na njegovo shvaćanje vremena kao na model koji može i danas poslužiti intelektualnoj povijesti.

Schorskeove knjige, znanstvena istraživanja kao i promocija Austrije i Beča, uvijek između povijesti i umjetnosti, s oduševljenjem su dočekane i u historiografiji i među široj javnosti. Stilski oblikovani, pitki, tematski usmjereni eseji, u kojima čitatelj saznaje uvijek nešto novo o onome što mu se činilo već poznatim, Schorskeov esejistički pristup kulturnoj povijesti nalazi se van kategorija odrednica različitih historiografskih škola. Sam je za sebe ustvrdio da nije „niti teoretičar niti metodolog“; njegovo zvanje sveučilišnog profesora bio je trajan poticaj i izvor znanstvenih istraživanja, radova i knjiga. Zagovarao je povijest koja onkraj biografije i događajima

opterećene političke povijesti zalazi u kulturne aspekte te umjetnost povezuje s dominantnim procesima određenog razdoblja.

Osim brojnih pohvala i suradnji koje je ostvario s austrijskim povjesničarima, brojnih mentorstva kojima je mlađe kolege, poput Garyja B. Cohena i Williama J. McGratha, usmjerio prema bavljenju „austrijskim temama“ (dakle, jedne male i u američkom akademskom svijetu manje bitne zemlje), Schorske je primio i različite nagrade: od priznanja *Time Magazinea*, koji ga je još 1966. godine uvrstio među deset najboljih američkih akademskih predvodnika pa do različitih stručnih nagrada. Primio je počasne doktorate s nekoliko sveučilišta (Princeton, New School for Social Research, Salzburg, Graz itd.), bio je član ili dopisni član brojnih Akademija, sudjelovao u različitim savjetima za znanost i kulturu. Na Stanfordu je pod uredništvom Michaela S. Rotha objavljen zbornik *Rediscovering History: Culture, Politics, and the Psyche* (1994.) u čast Carlu Schorskeu, s priložima brojnih uglednih stručnjaka, od P. Bourdieua i C. Ginzburga do L. Grossman i Michaela P. Steinberga, dok je u Beču u sklopu izdanja vezanih za ciklus predavanja „Wiener Vorlesungen“ objavljena knjižica *Schorskes Wien: Eine Neuerfindung* (2012.). Iste te, 2012. godine, proglašen je počasnim građaninom Beča. Na njegov 100. rođendan, u New Yorku je priređena velika počast, u sklopu koje su Schorskeu predstavnici austrijske vlade dodijelili Veliki zlatni orden Republike Austrije. Iza Schorskea ostaje bogatstvo različitih pristupa povijesti kulture 19. i 20. stoljeća koji će i ubuduće predstavljati nezaobilazni temelj svih daljnjih istraživanja.*

Filip Šimetin Šegvić

* U pripremi teksta korištena je sljedeća literatura: Carl E. Schorske, „History and the study of culture“, u: *History And ... : Histories Within the Human Sciences*, ur. Ralph Cohen i Michael S. Roth (University of Virginia Press, 1995.): 382-395.; Carl E. Schorske, *Beč krajem stoljeća* (Zagreb: Antibarbarus, 1997.); Carl E. Schorske, *Thinking with History: Explorations in the Passage to Modernism* (Princeton University Press, 1998.); Hubert Christian Ehalt (et. al., ur.), *Schorskes Wien: Eine Neuerfindung* (Wien: Picus Verlag, 2012.); Thomas Kramar, „Nachruf: Der Amerikaner, der uns das Wiener Fin de Siècle erklärte“, u: *Die Presse*, 15. IX. 2015.; David B. Potts, *Wesleyan University, 1910–1970: Academic Ambition and Middle-Class America* (Wesleyan University Press, 2015.); Alex Ross, „The Schorske Century“, u: *The New Yorker*, 28. IX. 2015.; Michael S. Roth (ur.), *Rediscovering History: Culture, Politics, and the Psyche* (Stanford University Press, 1994.); „Tko posjeduje povijest“ – razgovor Branka Matana i Carla E. Schorskea, u: *Vijenac*, 8. X. 1998., br. 123/VI, 20-21.; Viktor Žmegač, *Bečka moderna: portret jedne kulture* (2. prošireno izdanje, Zagreb: Matica hrvatska, 2012.).

Peter Gay (1923.-2015.)

U 91. godini, 12. svibnja 2015. umro je u svom domu u New Yorku američki povjesničar Peter Gay. Bio je jedan od pionira kulturne i intelektualne povijesti.

Rođen je kao Peter Joachim Frölich 20. lipnja 1923. godine u Berlinu. Od nacističke opasnosti pobjegao je s roditeljima 1939. godine, prvo na Kubu, a 1941. im je dozvoljeno useljenje u Sjedinjene Američke Države. Studirao je na Sveučilištu u Denveru i na Columbiji (uglavnom političku filozofiju i povijest političke filozofije), a na Columbiji je doktorirao 1951. godine. Svoju znanstvenu karijeru započeo je na području političke povijesti upravo na matičnoj Columbiji (1962.-1969.), gdje je predavao povijest političkih ideja. Pod utjecajem uglednih kolega i prijatelja, Franza Neumanna, Inge Werner i Herberta Marcusea, okreće se postupno proučavanju Sigmunda Freuda. Nakon što se otvorilo asistentsko mjesto na Odsjeku za povijest, Gay se počeo baviti poviješću te odmah shvatio kako nije pogriješio u toj odluci. Na Yale je prešao 1969. godine, gdje je predavao europsku komparativnu i intelektualnu povijest sve do umirovljenja 1993. godine.¹ Od 1997. godine do 2003. obnašao je dužnost ravnatelja na New York Public Library's Center for Scholars and Writers, predvođeci malu istraživačku skupinu odabranih stručnjaka, odnosno *think tank*.

Autor je brojnih djela, od kojih su najpoznatija *The Dilemma of Democratic Socialism: Eduard Bernstein's Challenge to Marx*, 1952.; *Voltaire's Politics: The Poet as Realist*, 1959.; *The Enlightenment: An Interpretation: The Rise of Modern Paganism*, 1966.; *Weimar Culture: The Outsider as Insider*, 1968.; *The Enlightenment: An Interpretation: The Science of Freedom*, 1969.; *The Enlightenment: A Comprehensive Anthology*, 1973.; *Style in History*, 1974.; *The Bourgeois Experience: Victoria to Freud*, 5 sv., 1984.-1998.; *My German Question: Growing Up in Nazi Berlin*, 1998.; *Freud: A Life for Our Time*, 1988.; *Mozart*, 1999.; *Modernism: The Lure of Heresy: From Baudelaire to Beckett and Beyond*, 2007. Posljednja je knjiga objavljena u 2015. godini: *Why the Romantics Matter*.

Peter Gay je bio povjesničar intelektualne i kulturne povijesti. Ove dvije historiografske grane kod njega su neodvojive i jedna često proizlazi iz druge. Često je sam navodio kako su za njega engleska i škotska empiristička filozofija bile ključne u intelektualnom formiranju.² Također, isticao je Ernsta Cassirera kao svojevrsnog učitelja (koji je od 1943. do 1945. predavao na Columbiji), a njegova djela kao važan poticaj u vlastitom bavljenju idejama i kulturom.³ Gay kao povjesničar povezuje svoje početne interese prema filozofiji i psihologiji. On isprva identificira povijest ideja kao područje svojeg djelovanja te se nakon uspješne obrane doktorske disertacije 1952. na Columbiji okreće proučavanju prosvjetiteljstva. U fokusu njegove analize je Voltaire,

1 Peter Gay, „Nastavak slijedi“, u: Andrea Feldman, *Povijesno gledamo* (Zagreb: Antibarbarus, 2007.), 56-57.

2 Peter Gay, „Nastavak slijedi“, u: Andrea Feldman, *Povijesno gledamo* (Zagreb: Antibarbarus, 2007.), 66.

3 Johnson Kent Wright, „A Bright Clear Mirror’: Cassirer’s *The Philosophy of the Enlightenment*“, u: Keith Michael Baker, Peter Hanns Reill, ur., *What’s Left of Enlightenment?: A Postmodern Question* (Stanford University Press, 2001.), 71.

ali ne kao filozof ili pisac, već kao politički aktivan mislioc. Zanima ga dakle kako je politika utjecala na Voltaireove stavove, na njegove tekstove i, nadalje, kako su Voltaireovi tekstovi imali zatim odjeka u politici tog vremena. Potom je iduća faza proučavanja bila otkriti koliko su se Voltaireove misli i u kojem obliku zadržale u društvu, intelektualnim krugovima, politici, kulturi.⁴ Taj se Gayjev pristup i danas smatra egzemplarnim u pisanju intelektualne povijesti i povijesti ideja. Povezujući filozofiju, interes prema odnosu intelektualnog i društvenih promjena, kvantitativnu povijest i tzv. „analistički“ pristup, Gay se svojim knjigama o prosvjetiteljstvu (naročito u trotomnoj ediciji *The Enlightenment: An Interpretation koja je objavljena u 1960-ima*) nameće kao autor nezaobilaznog kanonskog djela.⁵

Postoji i treća komponenta (uz kulturnu i intelektualnu povijest) koja djelo i rad Petera Gaya vjerojatno najbolje opisuje, ali je danas ta grana povijesti „istisnuta“ u odnosu na širu intelektualnu povijest; radi se o psihohistoriji. Ovu će granu Mirjana Gross definirati u širem smislu kao povijest mentaliteta izvan Francuske, odnosno specifičnije kao granu povijesti koja historiografiju povezuje s Freudovom metodom psihoanalize, stavljajući težište na biografije pojedinačiji se životopis opsežnije analizira. Gross među predstavnicima psihohistorije navodi i Petera Gaya.⁶ Proučavanje psihohistorije zagovarao je još u 1950-im godinama William Langer, a Gay, poput primjerice Richarda J. Hofstadtera i H. Stuarta Hughesa, predstavlja nešto mlađu generaciju koja je Langerove poticaje dalje razradila. Sam Gay nije volio upotrebljavati termin psihohistorija (u ovom ga nekrologu ipak koristimo iz praktičnih razloga), već se sam nazivao povjesničarom (naglašavajući da uvijek ostaje unutar discipline) koji je „usmjeren prema“ ili „pod utjecajem“ psihoanalize.⁷ Kako Gay povezuje psihoanalitičke metode istraživanja, psihologiju i historiografiju? Odgovor će možda pružiti najbolje njegova djela, analiza Freuda i njegove metode, biografija Mozarta. U knjizi *Freud for Historians* Gay nastoji upozoriti na nepotrebnu averziju koju (pretežno američki i britanski) povjesničari imaju prema djelima i učenju Sigmunda Freuda. Kako bi ukazao na korisnost psihoanalize u istraživanju povijesti, Gay koristi Freuda, njegove tekstove i metodološka objašnjenja, primjenjujući ih na historiografske probleme. Jer, Gay ističe kako povjesničar sam po sebi uvijek proučava psihologiju, on je svojevrsni amaterski psiholog, budući da nužno ulazi u objašnjavanje ljudske prirode.⁸ Primjenom psihoanalize kao pomoćne povijesne znanosti, Gay smatra da povjesničar otkriva nove slojeve uzročno-posljedičnih veza ljudske psihe, veze između vanjskih podražaja i unutrašnjih reakcija. No prema njemu psihohistorija može voditi i do upotpunjavanja „totalne historije“, jer uvodi novu metodologiju koja omogućava uvid u potpuno neistražena ili neobjašnjena područja ljudske psihe. Na tragu Marca Blocha, ona se okreće ljudskoj svijesti, odnosno proučava i ono nesvjesno, povezujući um pojedinca s njegovom okolinom, svijetom.⁹ Gayju je kulturni razvoj određene sredine u cijelosti

4 Gregor Weeks, „Gay, Peter“, u: *Encyclopedia of Historians and Historical Writing*, vol 1, 440-441. Gay će kasnije u svojim radovima o Freudu povezati proučavanje prosvjetiteljskih ideja sa samim Freudom i zaključiti da je on pravi baštinik te tradicije. Michael S. Roth, „The Psychoanalytic Corner: Notes on a Conversation with Peter Gay“, u: Taylor Barbara, Alexander Sally, ur., *History and Psyche: Culture, Psychoanalysis, and the Past* (Palgrave Macmillan, 2012.), 14-15.

5 Robert Darnton, „In Search of the Enlightenment: Recent Attempts to Create a Social History of Ideas“, *The Journal of Modern History* 43/1 (1971.), 113-132.

6 Mirjana Gross, *Suvremena historiografija* (Zagreb: Novi Liber, 2001.), 257, 320-321.

7 „The Psychoanalytically-Informed Historian: Peter Gay“, razgovor s Peterom Gayom na Clio's Psyche: http://www.cliospsyche.org/psychoint_pg.html.

8 Peter Gay, *Freud for Historians* (Oxford University Press, 1985.), 6.

9 Peter Gay, *Freud for Historians* (Oxford University Press, 1985.), 208-210.

sadržan u individualnom razvoju, odnosno proučavanje pojedinca već otkriva i njegovu okolinu, kontekst. Zato je, kada piše o Mozartu, Gay isključivo fokusiran na biografiju (čini se, vječno mladog) genija. Razlažući „komponente“ Mozartove ličnosti, proučavajući posebice međuobiteljske odnose, ali i odnose s drugim glazbenicima, Gay povezuje psihohistoriju i intelektualnu povijest u želji za objašnjavanjem istinskog glazbenog talenta.

Tako Gay anticipira danas rašireno istraživanje povijesti emocija. Ipak, kritičari su tek djelomično prihvaćali Gayjeva nastojanja,¹⁰ pa se kasnije u svojoj karijeri okrenuo intelektualnoj i kulturnoj povijesti, ne izostavljajući, naravno, ni psihoanalitičke metode. Zaključno, kada je psihohistorija u pitanju, Gay je i sam prihvatio njezinu manjkavost kao samostalne poddiscipline, ali je uvidio njezinu potpunu funkciju kao elementa koji jako dobro funkcionira upravo unutar kulturne i intelektualne povijesti.

Osim što dakle Gay naglasak stavlja na pojedinca, interes ga vodi i prema općem, odnosno prema cjelini. Tako će tijekom svoje karijere, osim razdoblja prosvjetiteljstva, obraditi i modernu, kulturni i društveni život Weimarske Republike itd. Kada piše o Weimarskoj Republici, Gay izvrsno opisuje osjećaj propadanja koji se zrcalio u njenoj kulturi, pružajući na neki način povijest bolesti Weimarske Republike od nastanka. Hayden White nazvao je Gaya „šampionom ironije“, a njegov smisao za razotkrivanje te ironije u slučaju Weimara ima posebnu težinu. Gay daje prikaz Weimarske Republike kroz njezin intelektualni život, stvarajući atmosferu sačinjenu od tri dijela: pokušaja i vjere u uspjeh, uspona i pada, a sve zbog želje za opstankom. Politika je kod Gaya jednako važna kao i kultura, točnije ona je sastavni dio weimarske kulture.¹¹ Još veću cjelinu Gay obuhvaća pišući o nastanku i nestanku moderne umjetnosti. O svojoj knjizi svjesno je govorio kao o „skupini skica“. Dakle, nužno izoštrano historiografsko djelo koje traga za cjelinom, a pojedine predstavnike koristi kao primjere u poopćenim zaključcima.¹² Gay se posebice zanima za nastanak i širenje moderne umjetnosti, odnosno ideja povezanih s njom, koje propituje svojim izoštranim psihohistorijskim metodama, tražeći odgovor na pitanje kako su se u građanskom sloju te ideje zadržavale, što ih je činilo privlačnim (ili odbojnim) i koja je psihološka podloga različitih pravaca umjetnosti.

U svojoj karijeri Gay je napisao i brojne knjige posvećene određenim pojedinačnim fenomenima ili aspektima. Iako ga se može okarakterizirati kao vrlo individualiziranog povjesničara koji temama pristupa s prepoznatljivim stilom, interpretacijskim težištima i metodama, Gay nikako nije zanemarivao razvoj suvremene historiografije. Pratio je američku, britansku, njemačku i francusku te druge historiografije, integrirajući suvremene domete (više konceptualne, nego teorijske) u vlastiti rad. U knjizi *Style in History* Gay primjerice povezuje historiografiju s intelektualnom poviješću. Izdvajajući Gibbona, Rankea, Macaulayja i Burckhardta u posebnim esejima traži komponente njihovog posebnog stila, oblikovanog kako specifičnim okolnostima historiografije, tako i osobnim karakteristikama. Još jednom, Gay tako pokazuje kako nešto starija psihohistorija može biti komplementarna u širem intelektualnohistorijskom spektru.

10 Jan Goldstein, „Review: Freud for Historians“, *The Journal of Modern History* 61/3 (1989.), 562-564.; Paul H. Elovitz, „The successes and obstacles to the interdisciplinary marriage of psychology and history“, u: Cristian Tileagă, Jovan Byford, ur., *Psychology and History: Interdisciplinary Explorations* (Cambridge University Press, 2014), 98-99.

11 Peter Gay, *Weimarska kultura. Isključenik kao uključenik*. Prijevod: Danja Šilović-Karić (Zagreb: Konzor, 1999.).

12 Peter Gay, *Die Moderne: eine Geschichte des Aufbruchs* (S. Fischer, 2008.).

Poput brojnih povjesničara, od Raula Hilberga i Georga Iggersa do Lawrencea Stonea i Pierrea Nore, Gay je napisao i autobiografiju s naglaskom na njegov život u nacističkoj Njemačkoj: *My German Question: Growing Up in Nazi Berlin*. Gay svjesno ističe povijesne okolnosti koje su utjecale na njegovo odrastanje i kasniji život, ispreplićući ih s vrlo osobnim i individualnim iskustvima, pitajući se na kraju je li još uvijek Berlinčanin.

Posljednja knjiga Petera Gaya objavljena je u 2015. godini: *Why the Romantics Matter*. Ovom je knjigom Gay pokrio period koji mu je uvijek nedostajao, period koji je bio ili kraj njegovog istraživanja prosvjetiteljstva ili početak istraživanja građanskog društva.¹³

U hrvatskoj historiografiji je Peter Gay zastupljen preko prijevoda knjige *Weimarska kultura. Isključenik kao uključenik* iz 1999. godine.¹⁴ Najzaslužnija za predstavljanje Petera Gaya hrvatskoj čitateljskoj i historiografskoj publici je povjesničarka Andrea Feldman. Ona je 1999. godine objavila razgovor s Gayom u časopisu *Cicero: život umjetnosti* u tematskom bloku „Život po Freudu“. Kasnije je objavljen i u knjizi *Povijesno gledamo*.¹⁵ U tom razgovoru nam se Gay otkriva ne samo kao povjesničar koji je pisao o Freudu, već i kao povjesničar i osoba raznolikih interesa i velike znatiželje. Ovisno o interesima, istraživači su bili upoznati s njegovim radom. Primjer su i prikazi njegovih knjiga, kao što je onaj Lydije Sklevicky o knjizi *Freud for Historians*.¹⁶ Gay je bio čitan, a posebnost njegovog pristupa i način shvaćanja i predstavljanja određenih tema osigurat će mu i buduće čitatelje i istraživače.

Peter Gay nije bio jedan od povjesničara koji je pripadao određenoj struji ili školi. Nije to ni želio. Do tema za istraživanje dolazio je postavljajući brojna pitanja i tražeći na njih odgovore, pritom rješavajući konceptualne probleme na koje je mogao naići. Kako je i sam rekao, nalazio se između brojnih tabora, no tamo je upravo i želio biti.¹⁷ Borio se za interdisciplinarnost, za manje opterećene povjesničare koji su spremni uključiti različite znanstvene koncepte u vlastiti rad, smatrajući da rad na jednom povijesnom razdoblju ne znači konstrukciju prošlosti, već njeno otkriće.

Nikolina Šimetin Šegvić

13 Peter Gay, *Why the Romantics Matter* (Yale University Press, 2015.), xiv.

14 Vidi bilješku broj 9.

15 Vidi bilješku broj 1.

16 Objavljen u *Časopisu za suvremenu povijest* 1-3 (1989.), 231-235.

17 Peter Gay, „Nastavak slijedi“, u: Andrea Feldman, *Povijesno gledamo* (Zagreb: Antibarbarus, 2007.), 61.